

“Ўзбекистон Темир Йўллари” ДАК
Тошкент Темир Йўл Мухандислари Институти

Ж.Маткаримова

Жамият ва шахс

ТОШКЕНТ-2010

УДК 33.04. (075.5)

Жамият ва шахс (услубий қўлланма). Т.: ТошТЙМИ, 2010, 96 бет.

Ушбу услубий қўлланмада «Социология» фанининг катта бўлимларидан бири бўлган жамият ва шахс мавзусига бағишланади. Бунда жамият тушунчаси, тузулиши, ижтимоий тизимлари, шахс тушунчаси, шахс ва оила каби мавзулар ёритилган ва унинг аҳамияти баён этилган.

Услубий қўлланма олий ўқув юртларида ўқитиладиган «Социология» фани юзасидан Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган дастур асосида «Фалсафа ва сиёсатшунослик» кафедраси ўқитувчиси Ж.Маткаримова томонидан тайёрланди.

Муаллифлар: Ж.Маткаримова – ўқитувчи.

Такризчилар:

© Тошкент темир йўл муҳандислари институти, 2010 йил

КИРИШ

Мустақил Ўзбекистоннинг келгусидаги ижтимоий тараққиёт йўналишини ўрганиш кўп жиҳатдан эмпирик социологик тадқиқотлар ўтказиш ва тадқиқ этилган ҳамда ўрганилган хулосаларни умумлаштирган ҳолда мамлакат ички сиёсатининг йўналишини ва истикбол режаларни белгилашда фойдаланиш муҳим масалалардан бирига айланмоқда. Шу туфайли республикада социология фанини янада ривожлантиришга катта аҳамият берилиб, у барча олий ўқув юр்தларининг турли мутахассисликлари учун ўрганилиши шарт бўлган фан даражасига кўтарилди. Бугунги кунда Ўзбекистон Республикасининг ривожланиш имкониятларини Социология фани доирасида таҳлил қилиш, ўрганиш ва олинган илмий - назарий хулосалардан амалиётда фойдаланиш муҳим масалалардан бирига айланмоқда. Давлатимизнинг босиб ўтган асрларга тенг йилларида демократик жамият тамойилларига мос келадиган миллий ҳуқуқий тизимни шакллантириш ва ривожлантиришда ижтимоий-гуманитар фанлар ичида муҳим ўринни социологик таълимотлар эгаллайди. Социологик таълимнинг муҳим вазифаларидан бири – бу, ижтимоий тафаккурни шакллантириш, ижтимоий муаммоларни тушуниш, уларнинг пайдо бўлиш сабабларини ҳамда ечилиш йўллари аниқлашга ёрдам беришдир.

Социология фанидан тавсия этилаётган мазкур услубий қўлланма ушбу курс юзасидан мавжуд бўлган хорижий ва мамлакатимизда яратилган адабиётлардаги назарий-илмий материалларни умумлаштириб, бир тизимга солган ҳолда ўзлаштириш имкониятини беради.

№	МУНДАРИЖА	БЕТЛАР
1	Жамият тушунчаси	
2	Жамият тузилиши	
3	Жамият ва унинг тизимлари	
4	Жамият ва ижтимоий институтлар	
5	Шахс тушунчаси ва унинг ижтимоий-руҳий талқини	
6	Шахс ва оила	

ЖАМИЯТ ТУШУНЧАСИ

Жамият бу инсоният тараққиёти жараёни бўлиб кишиларнинг табиат билан узвий боғлиқда яшаши, ривожланиш, ҳаёт кечириш манбаидир. Жамият бу мураккаб жараён бўлиб жамиятдаги ҳамма социал институтлар, этник гуруҳларнинг ўзаро алоқа ва муносабатлари мажмуаси бўлиб унда моддий ноз-неъматлар яратадиган, уни тақсимлайдиган тараққий этиб янада ривожланадиган социал тарихий жараёндир. Жамият ўз таркибига кирадиган бир қатор структуралари билан фарқ қилади. Улар жамият структураларига, яъни социал структура, миллий структура ва ирқий, демографик ва бошқа структуралардан иборатдир.

Жамият ва ижтимоий муносабатлар тараққиёти дастлаб унинг социал структурасида жиддий ўзгаришларни ўзида таққоза этади ва унинг бутун динамикаси ва ўзгариш сабабида моҳиятини тушунтирмасдан жамият ва ижтимоий тизимлар ҳақида бирон хулоса қилиш мумкин эмас. Чунки социологик текширишлар шундай далолат беради, яъни жамият социал структурасида, ҳаётнинг ва ижтимоий тараққиётнинг ҳамма қарама-қаршилик ва зиддиятлари ётади.

Жамият социал структураси тушунчасида илмий социологик адабиётларда бир қанча кўрсатмалар, трактовкалар (ёки тушунчалар) мавжуд.

Кенг маънода социал структураси, бу жамият элементларнинг ўзаро алоқалари ва муносабатлари ҳосиласидир. Аниқроғи «социал структура» турли бирликлар ва улар ўртасидаги алоқа ва муносабатлар билан ҳарактерланади:

Умумий социал структура тор маънода жамиятнинг социал тоифалар, социал группалар ва бошқа социал-қатламлар, ўртасидаги муносабатлар жамиятнинг социал-тоифа, табақали структураси дейилади. Улар қўйидагилардан иборат:

1. Социал-синфий табақавийлиги (унга синфлар, социал группалар, социал-қатламлар) ташкил қилади.

2. Социал-демографик ҳолати, (унга ёшлар, хотин-қизлар), (она, аёл, хотин-қиз), эркаклар (ота, эр, ўғил-эркак), кексаларни ташкил қилади.

3. Социал-этник, бирлиги, унга-миллат, халқ, халқчилик, эл-элат, уруғ, қабилалар киради.

4. Профессионаллик – касбкорлик, унга (турли касб, мутахассислик, хунармандлик киради).

5. Иркий бирлик, унга (оқ танли, қора танли, монголоидлар).

Унда асосан жамиятнинг моддий жараёни, яъни иқтисодиёт ва унинг тақсимланиши муҳим роль ўйнаб, иқтисодий социологияси ташкил этади.

Жамиятда иқтисодий социологик ёки жамият иқтисодиётининг ижтимоийлиги ижтимоий қонуниятларни ўрганади, шу билан бирга бу моҳият жараёнларига, тақсимот муносабатларига моддий мўлкўлчиликка, турмуш шароитларига – умуман жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётига боғлиқ эканлигини ўрганади. Бу жамият ижтимоий структурасининг социал иқтисодий муносабатлари дейилади.

Маълумки, жамият-кишилар ҳаётий фаолиятининг тарихий ривожланиш шакли бўлиб, ўз тузилиши жиҳатдан мураккаб тизимни ташкил қилади. Социология тарихда жамият ўз ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи кишилар бирлиги сифатида тушунилган. Шунинг учун ҳам социологиянинг асосий вазифаларидан бири ижтимоий ҳаёт ва ижтимоий муносабатларни ўрганишдир. Чунки, социология фанининг ўзи жамият тўғрисидаги таълимот бўлиб, ижтимоий тизимлар ривожланиш ва функционал қонуниятлари, ҳаракатлантирувчи кучларини ўрганувчи фандир. Социология терминининг ўзи таржима қилинганда «Жамият ҳақидаги сўз» деган маънони англатади. Демак, социология турли ижтимоий ҳодисалар, жамият ва инсон ўртасидаги алоқадорликни, шунингдек шахс, кишиларнинг ижтимоий ҳулқи, унинг элементлари ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади.

Шундай экан социология фани бошқа фанларга нисбатан жамиятни қандай нуқтаи назардан ўрганади?

Биринчидан, жамиятнинг тузилиши ва таркиби ўрганилади, яъни жамият қандай кишилар ва ижтимоий бирликдан иборат, улар қанча ва қандай синф ёки табақаларга мансублиги кўринади.

Иккинчидан, жамиятда истиқомат қилаётган кишиларнинг ҳатти-ҳаракатлари нималардан иборат, яъни уларнинг ўзаро муносабатларидаги характерлари кўринади. Бунда сиз жамиятда истеъқомат қилаётган кишиларнинг фаолиятларини тасодифий эмас, балки айнан ўша жамият қонунлари асосида ривожланиб боришини кузатишингиз мумкин.

Учинчидан, жамият тараққиёти унинг ривожланиши нуқтаи-назаридан ўрганилади. Чунки, дунёдаги барча нарсалар вақтлар ўтиши билан ўзгаради. Шунинг учун жамиятни тўлиқ тушуниш учун нафақат унинг тузилиши ва ривожланиши, балки унинг ўтмишини,

яъни тарихини ҳам синчиклаб ўрганиш, бу жамиятни қандай таркиб топганлигини, қандай шаклланганлигини, ривожланганлигини билишга имконият яратади.

Демак, жамият ижтимоий ҳодисанинг умумий ва мураккаб системасидир. Айтиш лозимки, жамият умумий табиий-тарихий система сифатида ўзида ишлаб чиқариш кучлари ва иқтисодий муносабатларнинг ижтимоий, идеологик, сиёсий структураларининг органик бирлигини ташкил этади. Кишиларнинг турли ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро бирлиги ёки жамият ҳаётининг турли соҳаларда иқтисодий, сиёсий, мафкуравий, ижтимоий фаолиятлари жамият системасининг табиий-тарихий характерини белгилашда муҳим омил ҳисобланади. Чунки, жамият ҳар бир соҳаси ишлаб чиқариш тараққиётида маълум бир функцияларни бажаради. Иқтисодий муносабатлар – моддий ишлаб чиқариш функциясини, ижтимоий муносабатлар – ижтимоийлашувни (социализация); сиёсий муносабатлар – ижтимоий бошқарувни (элементлар назорати); мафкуравий муносабатлар – маънавий ишлаб чиқариш функциясини ифода этади.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, социологик назария барча ижтимоий системаларини социэталъ ва ижтимоий муносабатларда кўради.

1. Социэталъ системаларга – жамиятнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва мафкуравий муносабатлари киради. Бунда иқтисодий муносабат белгиловчи омил бўлиб, ижтимоий, сиёсий ва мафкуравий муносабатлар унинг ишлаб чиқарувчиси бўлади. Шунинг учун социэталъ системалар ўз таркибига кўра қуйидагича жойлаштирилади:

1. Иқтисодий. 2. Ижтимоий. 3. Сиёсий. 4. Мафкуравий.

Бу социэталъ системалар бир-бири билан узвий алоқада бўлиб, диалектик ҳарактерга эга. Шунинг учун шу системада ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари, базис ва усткурма ижтимоий онг каби фалсафий категориялар ишлатилади. Сиёсий иқтисод назариясининг етакчиси Адам Смит жамият тараққиёти ва ривожланишини қуйидагича ифодалаган эди. «Дунёдаги барча нарсалар меҳнатнинг маҳсулидир, меҳнат тақсимооти натижасида ҳар бир индивид ўзи учун ишлайди ва бошқалар учун ишлашга ҳам мажбур бўлади, у бошқалар учун ишлаганда, аксинча ўзи учун ҳам ишлайди». Биз социологик нуқтаи-назардан жамият-бу биргаликда яшовчи кишиларнинг-ўзаро бир-бири билан ижтимоий алоқада бўлиб, ўз фаолиятларида бир-бирига таъсир кўрсатувчи уюшмасидир

дейишимиз мумкин. Жамият ташкил топиши учун энг камида икки киши бўлиши ва булар ўзаро ҳамкорликда бўлиб туришлари керак, бу жамиятнинг оддий кўриниши бўлиб, унинг мураккаб шакллари шакллантириб боради, яъни оиланинг кўриниши бу оддий жамият, бу жамиятда А.Смит таърифи бўйича жамият аъзоси ҳам ўзи учун ҳам ўзга бир кишилар учун ишлайди, мураккаб жамиятни шаклланишига ўз оиласи билан ҳисса қўшади. Биз бу мисолларни яна партиялар тузилишида, диний ёки замонавий гуруҳларнинг пайдо бўлишида кўриб боришимиз мумкин.

2. «Ижтимоийлик» системасининг асосий унсурларини эса ижтимоий жамоалар ташкил этади, яъни булар синфлар, миллатлар, профессионал, демократик, ҳудудий ва сиёсий гуруҳлардир. «Ижтимоий» системанинг элементини кишилар ташкил этади. Бунда ҳар хил ижтимоий жамоаларда бирлашган кишилар бир-бирлари билан ўзаро алоқадорликда бўладилар.

Жамият тушунчаси ва жамият тўғрисидаги фикрлар О.Контнинг социологик назариясида ҳам акс эттирилган. О. Конт, Д. Юм, А. Смит, Руссо, Сен-Симонларнинг жамият тўғрисидаги назарияларни ривожлантирди. О. Конт социологияда психология, сиёсий иқтисод, этика, фалсафа тарихи фанларининг тушунчаси ва методологияси синтезлаштирилади. Жамият – оила, халқ, миллат, барча инсониятнинг ахлоқий ҳиссиятларини қамраб олган ахлоқий ҳиссиятнинг органик натижаси дейилади.

Ижтимоийликнинг ажралмас унсури сифатида инсон эмас, оилани олиб, оила жамиятнинг ижтимоий организмни, бирлигини ташкил этади, дейди. Бу ерда кишиларнинг ўзаро алоқадорлиги (ассоциация) эмас, балки ажралмас бирлиги ҳукмронлик қилади, деб ўз фикрларини О. Конт давом эттиради.

Жамият тўғрисидаги қарашларни Г.Спенсер органицистик таълимот нуктаи-назаридан олиб қарайди. Бу билан Г. Спенсер жамиятнинг тараққиёти биологиянинг янги ютуқлари билан шаклланиб, ривожланиб боради, - деган фикрни беради. Жамият аъзолари жамият фаровонлиги учун эмас, балки жамият, жамият аъзолари фаровонлиги учун хизмат қилиши керак, деб Г.Спенсер – инсонни социологиянинг энг асосий муаммоси сифатида олиб қарайди.

Жамият ва унинг ривожланиш қонуниятлари тўғрисида кўпгина социологлар ўз таълимот ва назарияларни яратиб, бойитиб, ўзларининг улкан ҳиссаларини қўшганлар. Бунга мисол тарзида

Зиммель, Парсонс, Лумин, Чикаго жамияти намоёндаларини келтиришимиз мумкин.

Умуман олганимизда, социологияда жамиятнинг қуйидаги йўналишлари мавжуд.

1. Механицистик. 2. Органицистик. 3. Культурологик.

1. Жамиятнинг механицистик йўналиши XIX асрда вужудга келди. Механицистик йўналишда классик механика концепцияси, оламни механик ташкил қилиш, жамият ривожланиши қонунларини асосан физик ва механик қонуниятлар асосида деб билиш билан асосланар эди. Механизм тарафдорлари, масалан, Т. Керн жамият структурасини ва ундаги жараёнларни ноорганик олам билан солиштириб, шунинг асосида жамият қонунларини яратишга ҳаракат қилдилар. Табиий фанларнинг ривожланиши натижасида механизмда металларни, энг аввало темирни эритишнинг кашф қилишини ва ундан меҳнат қуроллари ясалиши ибтидоий жамоа тизими доирасида содир бўлди, натижада ибтидоий тузум емирилиб ўрнига қулдорлик жамияти пайдо бўлди, сўнгра феодализм пайдо бўлди, бу биринчи сакраш, иккинчи сакраш бу саноат революцияси, бу сакраш йирик саноатни вужудга келтирди.

Жамиятнинг социал-сиёсий ва ғоявий бирлик, бу бирликнинг иқтисодий асоси-ишлаб чиқариш воситалари, мулк, ишлаб чиқариш муносабатлари, унинг сиёсий асосини демократик ҳуқуқи давлат, демократияни ташкил этади, ғоявий бирликни вужудга келтиради. Шу мақсадда:

1. Платон қулдорларнинг қулларни бошқариш «ҳуқуқини» асослади.
2. Ўрта аср руҳонийлари феодаллар ҳокимиятининг келиб чиқиши илоҳий эканлигини исботладилар.

Инглиз философи Г. Спенсер «жамиятнинг органик назария»сида синфий тенгсизликни исботлади. У жамият органларининг уч системаси: озиқлантириш, тақсимот ва тарбияга солиб туриш системаси ишлаб чиқариш, яъни жамиятда ҳам учта ёшлар «озиқлантирувчи»-ишчилар синфи, тақсимотни ва айрибошлашни амалга оширувчи савдогарлар синфи ҳамда ишлаб чиқаришни тартибга солиб турувчи капиталистлар синфи мавжуд бўлиши керак, дейди.

Янги «энергетик» ва «термодинамик» деган терминлар пайдо бўлди. Механизм намоёндалари асосан аниқликка риоя этишни ўз вазифалари деб билиб, миқдор ва статистик методларга суяниб

жамият қонунларини белгиладилар. Намоёндалари В.Остералед, Парето, А.Барсела ва бошқалар.

2. Жамиятнинг органицистик концепцияси XIX аср охири XX аср бошларида вужудга кела бошлади. Бу таълимотга кўра, жамиятни организм билан айнан бир нарса деб қараш ташкил этади.

3. Культурологик йўналиш. Ижтимоий ахлоқ нормалари ва кадриятларнинг тарихий мураккаблашиши натижасида ушбу ижтимоий система маданиятини вужудга келтиради. Маданият тушунчасидан келиб чиққан ҳолда культурологик жамиятнинг вазифаси коллективнинг мақсадли тузилиш даражасини қиёслаб, унинг динамикасини ёритиш, ижтимоий факт эканлигини кўрсатишдан иборат. Культурологик жамиятнинг функцияси ўзаро алоқадорликни системали равишда изоҳлаб, шарҳлаб беради. Культурологик жамият тўғрисида М.Вебер, Зиммель, Ф.Тенорук, В.Липп, Й.Вайс ва бошқалар ўз социологик қарашларида фикрлар билдирганлар.

Ҳозирги кун жамиятининг кўринишлари назарияси асосан қўйидагиларни ташкил этади:

1. Фаровонлик (мўл-кўлчилик) жамияти
2. Истеъмол қилиш жамияти
3. Очик ва ёпиқ жамият
4. Индустриал (саноат) жамияти
5. Постиндустриал жамият

1. Фаровонлик (мўл-кўлчилик) жамияти ғарб социологиясида ҳозирги капиталистик давлатларнинг қиёфасини ифодалаб, «умумий роҳат-фароғат» ва «истеъмол қилиш жамияти» деган жамият назарияси вужудга келди. Ушбу назарияга кўра иқтисодиётнинг ўсиши ва янги технологиянинг ишлаб чиқаришга тадбиқ этилиши натижасида жамиятнинг ижтимоий иқтисодий фаровонлиги ортиб боради, мўл-кўлчилик натижасида истеъмол маҳсулотларининг кўплаб реализация қилиниши натижасида жамиятдаги ҳар бир кишининг бахтли ва нидоларсиз ҳаёт кечириши таъминланади. Ҳозирги кунда шундай давлатлар фикримизча ривожланган капиталистик давлатларда ва уларнинг ҳаётида аста-секин намоён бўлиб бормоқда.

2. Истеъмол қилиш жамияти. Унчалик назарий, эмпирик ва амалий аҳамиятга эга бўлмаган тушунча. АҚШ социологлари томонидан XX аср 40-50 йилларида жамиятнинг ҳар бир аъзосининг ҳаёт даражасини яхшилаш мақсадида пайдо бўлаётган тасаввурларнинг кенг ёйилиши натижасида вужудга келган назария.

3. Очик ва ёпиқ жамият социологияга К.Поппер томонидан киритилган бўлиб, тараққиётнинг турли босқичларида турли жамиятларнинг маданий-тарихий ва сиёсий тасвирланиши ифода этилади. Очик жамият-демократик жамият бўлиб, ташқи муҳит шароитларида осон ўзгарувчи ва мослашувчи, танқидни ёриб ўтмоққа мослашган жамият, ёпиқ жамият эса догматик-авторитар режим асосида бўлиб, сеҳрли (магик) тафаккур, догтамизм ва коллективизм тамойиллари билан ҳарактерланади. Очик ва ёпиқ жамият концепцияси ҳозирги замон давлатларининг идеологик, сиёсий ва ижтимоий-психологик нуқтаи назардан ўрганиш учун асосий омиллардан бири ҳисобланади.

4. Индустириал (саноат) жамияти. Анъанавий жамият категориясидан ажратиб турувчи, ғарб социологиясида ривожланган жамиятнинг келиб чиқиши ва табиати тўғрисидаги икки асосий категориянинг бири. Ушбу терминни биринчи бўлиб Сен-Симон ишлатган, уни О.Конт, Т.Спенсер, Дюркгейм ва бошқалар ривожлантирган. Бунда саноат ишлаб чиқариш корхоналарини менеджер-администраторлар назорат қиладилар.

5. Постиндустириал жамият. Америкалик олим социолог Д.Белл томонидан ишлаб чиқилган концепия. Постиндустириал жамият концепциясининг назариясига кўра жамият тараққиёти учта босқичда кўрилади: а) индустириал жамиятгача бўлган давр; б) индустириал саноат жамият даври; в) постиндустириал жамият даври. Индустириал жамиятгача бўлган даврда асосий омил қишлоқ хўжалиги муносабатлари, черков ва армия жамиятнинг асосий социал институти ҳисобланар эди, бу даврдан индустириал саноат жамиятига ўтилгач, саноат корпорациялар ва фирмалар жамиятнинг асосий омили бўлиб қолди, постиндустириал жамият даврида эса университетлар асосий жойи бўлган назарий билимлар саноат ва ишлаб чиқаришнинг бир жойга тўпланиб қолишида асосий роль ўйнайди. Бу жамият Д. Беллнинг фикрича, капиталистлар ҳукмронлиги йўқолиб, унинг ўрнини юқори билимга эга бўлган малакали ҳуқуқий элита эгаллайди. Хусусийлик жамиятнинг асосий мезони сифатида ўзининг маъносини йўқотади, унинг ўрнини таълим ва билимнинг юксак даражаси эгаллайди. Индустириал жамиятда асосий низо меҳнат ва капитал орасида бўлса, постиндустириал жамиятда асосий билим ва чуқур билимга эга эмаслиги ўртасида боради.

Тоталитар жамият. Сиёсий бошқарувнинг зўровонликка асосланган системасидир. Тотолитар сўзининг маъноси, лотинча

kokus – умумий, бутун, жамики деган маънони англатади, яъни жамиятнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, мафкуравий ва ҳатто бошқарувчи раҳбар элитанинг маиший ҳаётини якка лидер, (фюрер, дучо, каудильовая) томонидан ўрнатилган ҳарбий бюрократик аппарат бошқарилиши тушунилади. Тотолитаризмнинг асосий ижтимоий кучи шаҳар ва қишлоқларда аҳоли табақасининг синфий қиёфасини йўқотиш бўлиб, барча ижтимоий табақа ва гуруҳларнинг турмуш тарзида муайянлик ва мулкка эгалик тўғрисида хато фикр туғдирадиган тизимдир. Тоталитаризм шароитида ижтимоий муносабатларнинг бошқарувчи ва ҳукмрон кучи зўравонликка асосланган сиёсат бўлади, шунинг учун тоталитар жамиятнинг «сиёсатлашуви», жамиятни муқаррар равишда ҳарбийлашувига (милитаризация) олиб боради. Тоталитар тузумга Гитлер, Муссолини, Сталин ва бир қанча диктаторларнинг идеологиясини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Авторитар жамият (лотинча auctor – бошловчи, асосчи, ижодкор, автор, фикр, нигоҳ, ҳокимият, ҳуқуқ) демократик бўлмаган сиёсий режимга асосланган ва сиёсий онгнинг авторитетга, умуман ҳокимият авторитетига бўлган муносабатларни акс эттирувчи шаклидир. Авторитаризм жамияти қандайдир бир вазиятда, нодемократик йўл билан тоталитаризмнинг баъзи бир элементларини қабул қилган жамиятдир. Авторитаризм патологик, яъни нормал ҳолатини йўқотган (ўзини бошқалардан устун қўйиш, мақтовларга маҳлиё бўлиш) авторитетга агрессив мухлисликка ҳос бўлган онг шаклини акс эттиради. Авторитаризм ўз таълимотидан келиб чиқиб кўринмас қобик остида фашистик ва диктаторлик режимларига замин яратади.

Демократик жамият (грекча demos – халқ ва kratos – куч, ҳокимият) ҳокимият шаклларида бири бўлиб, унинг характерли томони, озчиликнинг кўпчиликка бўйсунishi тамойили, ҳамда фуқароларнинг эркинлиги ва тенг ҳуқуқлигининг эътироф этилишидир. Бунда фуқароларнинг ҳуқуқлари жамият ҳаётининг ижтимоий ва иқтисодий шароитларидан қатъий назар қонун олдида тенглиги таъминланади. Демократик жамиятда конституция ишлаб чиқилади ва бошқа вакиллик муассасалари тузилади, фуқароларнинг умумий сайлов ҳуқуқи ва сиёсий эркинликлари (сўз эркинлиги, виждон эркинлиги ва бошқа) таъминланади. Демократик жамият учун характерли нарсa унда парламентнинг мавжудлигидир, яъни унда қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлинганлигидадир, бунда ижро этувчи ҳокимиятнинг роли тобора ошиб боради.

Жаҳон тарихий тараққиёти шундан далолат берадики, давлат билан ҳуқуқ бир хил асосларда ва бир вақтда вужудга келган, шунинг учун ҳам улар бир-бири билан узвий ва чамбарчас боғланиб кетган. Яъни давлатсиз ҳуқуқ бўлмаганидек, ҳуқуқсиз давлатнинг ҳукм суриши мумкин эмас. Давлатнинг демократик моҳияти, мазмуни шу икки нарсадан қайси бирининг устунлигига боғлиқдир. Агар мамлакатда энг олий кучга эга бўлган ҳуқуқ ва қонун бўлса, бундай давлат ҳуқуқий давлат, аксинча, яъни давлат ва унинг аппарати устун бўлса, бундай давлат маъмурий буйруқбозлик давлати бўлади.

Шуни айтиш керакки, ҳуқуқий давлат ҳақидаги изланишлар қадим даврлардан бошланган. Биринчи бўлиб, ҳуқуқий давлатга асос солган шахс эрамиздан олдинги VI асрда Афинада ҳукмрон бўлган жаҳондаги дастлабки конституциянинг муаллифи Салон ҳисобланади. У ўз ислохотининг моҳиятини кўйидагича тасвирлайди: «Мен ҳаммани озод қилдим. Бунга куч билан ҳукми мосулаштириб, қонун ҳокимлиги билан эришдим». (Аристотель, Афина сиёсати, М.1937 йил 21 бет).

Жамиятда ҳамма соҳалар қонунлаштирилмоғи лозим. Аммо, қонунлар иложи борица майдаланмаслиги керак, қонунларнинг сонини кўпайтириш ҳам ўзига яраша ожизликдир. Француз ёзувчиси ва файласуфи Ф.Вольтер айтганидек, «Давлатда қонунларнинг кўплиги бамисоли табибларнинг кўплигига ўхшайди. Табибларнинг кўплиги эса касаллик ва ожизлик белгисидир».

Ҳуқуқий давлатнинг амал қилишидаги энг бош нарса, ҳамма нарсадан ҳам қонуннинг олийлигини, устуворлигини таъминлашдир. Лўнда қилиб айтганда, ҳамма соҳада қонун ҳоким бўлиши керак. Қонунни давлат бошлиғи, президентдан тортиб, оддий фуқарога сўзсиз бажаришлари лозим.

Давлат ва фуқаролар бир-бири олдида ўзаро масъулиятли ва ҳамма қонун олдида тенг бўлиши лозим. Ҳокимиятнинг бўлиниши ва унга сўзсиз амал қилиниши ҳамда суд мустақиллигини таъминлаш ҳуқуқий давлат барпо этишнинг муҳим шартларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, ҳуқуқий давлат тўғрисидаги ғоялар анча илгари пайдо бўлган. Унинг бошида халқ ҳокимияти ташкил этишнинг назарий асосларини қурган Салон, Платон, Аристотель, Цицерон турган эди. Буюк мутафаккир Платон ҳуқуқий давлат тўғрисидаги назарий тафаккурнинг ривожланишига муҳим ҳисса қўшган эди. У ўзининг «Давлат», «Қонунлар» деб номланган диалогларида идеал ҳуқуқий давлатнинг ўзи анланган

тушунчаларини берди. Платоннинг ҳукукий давлат тўғрисидаги назарияси Аристотель таълимотида янада ривожлантирилди. Аристотель давлатда эркин ва тенг кишиларнинг сиёсий муомалада бўлишлари воситасини кўрди. Цицерон эса давлат деганда кўпчилик бир-бири билан яшовчи кишилар эмас, балки ҳамма учун ягона бўйсунувчи, жамиятнинг ҳукукий ўзаро ҳаракат қилувчи эркин аъзоларидан иборат муносабатини тушунган эди. XVII асрнинг мутафаккири Д. Локк эса ҳукукий ҳукмронликни қонун ҳукмронлик қиладиган давлат кўринишида тасаввур қилди. Д. Локкнинг фикрича, давлатнинг мақсади – эркинликни ҳамда меҳнат воситаси билан орттирилган мулкни сақлашдир. Шунинг учун ҳам давлат ҳокимияти ўзбошимча бўлиши мумкин эмас. Бу ҳокимият Д. Локк фикрига кўра 1) қонун чиқарувчи ҳокимият, 2) ижро этувчи ҳокимиятга ва 3) иттифок, федератив ҳокимиятга бўлиниши лозим.

Ҳукукий давлат тўғрисидаги назарий тасаввурларнинг ривожланишига Шарль Лук Монтескье катта таъсир кўрсатди. Монтескье давлатда ҳукуқнинг ҳукмрон бўлишини таъминлашнинг муҳим шартларидан бири қилиб ҳокимиятни бўлиш тўғрисидаги ғоянинг тизимини ишлаб чиқди. Шундай қилиб, Д. Локк ҳамда Ш. Монтескье асарларида ҳукукий давлатнинг муҳим белгилари ишлаб чиқилганлиги туфайли, бу ғояларнинг кўп қисми 1787 йилги АҚШ конституциясига, 1789 йилги Француз инсон ва фуқаро ҳукуқи декларациясига асос қилиб олинган эди. Унда қонуннинг устуворлиги ва барчанинг қонун олдида тенглиги, жамиятга зарарли фаолиятни қонун рад қилиши, қонун олдидаги тенглик асосида ҳокимият бўлиниши алоҳида таъкидлаб кўрсатилган.

Ҳукукий давлат тўғрисидаги назариянинг фалсафий асосини буюк мутафаккир Иммануил Кант берди. У «давлат – бу ҳукукий қонунларга бўйсундирилган жуда кўп одамларнинг бирлашувидир» - деб таъкидлаган эди. Унинг фикрича, фуқароларнинг бегоналашмаслигининг асоси уларнинг қонун олдидаги тенглигидир. Демак, барча фуқаро шундай ҳокимиятни тан олиши мумкинки, ҳокимият ҳам, фуқаро ҳам шу қонунга сўзсиз амал қилиши шарт.

Ҳуқуқ ва адолатли ижтимоий тузум ғояси Марказий Осиёда яшаб ижод этган буюк мутафаккирлар ва давлат арбобларининг асарларида ҳам марказий ўринни эгаллаб келган. Хусусан V-VI асрларда Марказий Осиё ҳудудида кўтарилган халқ кўзғолонининг йўлбошчиси Маздак таълимоти бу жиҳатдан катта қизиқиш уйғотади. Унинг одамлар тенглиги тўғрисидаги таълимоти ўша даврда кенг ёйилди. Айниқса, Маздакчиларнинг қонуний атрибути – талаби

тўртта «З» (ҳарфдан иборат) шиори, яъни – «Зар» - олтин, бойлик; «Замин» - ер; «Зан» - аёл; «Зўрлик» каби талаблари – бойлик, ер ҳаммага баробар бўлиши, аёллар жамиятда ҳўрланмаслиги, иззат-хурматда бўлиши, жамиятда зўрлик, зўравонликка барҳам берилишини талаб қилиб чиқдилар. Муқанна эса яратган ғояларининг издоши эди. IX-X асрларда яшаган Ал-Форобий оқилона давлат тузуми тўғрисидаги тасаввурларга катта ҳисса қўшди. Идеал, адолатли жамият, Ал-Форобийнинг фикрича, унда яшовчиларнинг бир-бирини тушунишга, инсонпарварликка, инсонга муҳаббатга, унда юксак ахлоқий қадриятларни кўришга, унинг ҳаётини яхшилаш учун интилишга асосланади. Ал-Форобийнинг ижтимоий-сиёсий таълимоти, Ибн-Сино ва Ал-Беруний асарларида янада ривожлантирилди. Ибн-Сино фикрича жамиятнинг ҳар бир аъзоси фойдали иш билан машғул бўлиши, ишқмаслар қораланган идеал давлат деб ҳисоблаган. Ал-Беруний эса фуқаролар томонидан навбати билан бошқариладиган давлатни адолатли давлат деб ҳисоблар эди. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, давлат ва ҳуқуқ масаласи Амир Темур сиёсий фаолиятида катта ўринни эгаллаган. Масалан, «Темур тузуклари»да А.Темур ҳокимиятнинг кучи қонунга қаттиқ риоя қилинишида эканлигига алоҳида эътибор берган. Бу тўғрида «Темур тухуклари»да шундай ёзилган: «...Ҳукумат, қонунга таянмайдиган ҳокимият, ўз мавқеини ва кучини узоқ вақт сақлаб қололмайди».

Буюк ўзбек мутафаккири А.Навоий Марказий Осиёдаги ижтимоий-сиёсий ғоялар ривожланиши тарихида алоҳида ўринни эгаллайди. Унинг давлат, адолатли жамият тўғрисидаги қарашларининг асосий қоидалари «Садди Искандарий», «Ажам подшолари тарихи» деган асарларида баён қилинган.

А.Навоий ўзининг сиёсий қарашларида одил ҳукмдорга, эл-юрт адолатли тузум ўрнатилишига қатъий ишонч, катта умид ғояси ётади. Ўз асарларида тасвирланган ўтмишнинг афсонавий ва тарихий одил ҳукмдорлари образи орқали ҳукмдорларни адолатли, мурувватли ҳокимият эгаси бўлишига чақиради. А. Навоий сиёсатни ахлоқ ва халқчилик, ободончилик учун жон куйдириш фазилатлари билан уйғунлаштирган ҳолда тараннум этади. Алишер Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашларида тинчлик, дўстлик ғоялари асосий ўринни олади. У барча давлатларни, халқларни тинч-тотув яшашга чақиради. Унинг фикрича, барча халқлар, катта-кичиклигига қарамасдан, ўзаро тенг бўлиши ва бир-бирлари билан савдо-сотиқни, ижтимоий алоқани ривожлантирган ҳолда яшаши керак.

А. Навоий ўзининг «Тарихи мулки ажам» асарида давлатга раҳбарлик қилган 65 та шоҳга ва уларнинг бошқариш соҳасида олиб борган сиёсатига баҳо беради. Улар орасида мамлакат ва салтанатни бошқариш соҳасида адолатли иш тутган шоҳлар ҳақида, уларнинг мамлакатни бошқариш ва давлат ишларини йўлга қўйиш соҳасидаги ишлари ҳақида муҳим ғояларни илгари суради.

Давлатнинг келиб чиқиши, ҳуқуқий давлат тўғрисидаги ғояларни кейинчалик янада ривожлантирган мутафаккирлардан Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, кейинчалик жадиализм намоёндаларининг ўрни ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шундай қилиб, кўрамизки ҳуқуқий давлат цивилизация қўлга киритган энг катта буюк ютукдир. Ҳуқуқий давлат назарияси, унинг белгилари ва тамойиллари асрлар мобайнида мутафаккирлар ҳамда давлат арбоблари томонидан ишлаб чиқарилди ва янада такомиллаштирилди.

Ҳозирги даврда ривожланган демократик давлатларда амал қилаётган давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари принципига асосланиши, амалдаги ҳуқуқий давлат тузумини бунёдга келтиришда, айтиш мумкинки, энг аҳамиятли бўлган чора-тадбирларидан ҳисобланади. Чунки, ҳокимият муассасаларининг ҳар бири фақат ўзи учун ажратилган соҳа иши ҳажмига ва унинг сифатли даражада бажарилишини ўз зиммасига олади ва самарали амал қилади. Лекин айтиш жоизки, ҳуқуқий давлатнинг барпо бўлиши учун ўзи кифоя қилмайди. Асл ҳуқуқий давлатнинг моҳияти мазкур жамият ҳаётининг барча жабҳаларида давлат ҳокимиятининг ваколати муассасалари ишлаб чиқиб қабул қилган қонунларнинг тўла ҳукмронлигида ўз ифодасини топади. Қонунга тўла бўйсуниб, қонунга тўла амал қилиш, жамиятда, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий-ахлоқий муносабатлар жараёнининг барча палларида қонун ҳукмрон бўлишини тан олишни таъминлаш амалдаги ҳуқуқий давлатнинг қарор топишига олиб келади.

Маълумки ҳуқуқий давлат – бу фуқаролик жамияти шаклида ва давлат ҳуқуқий демократик бўлиши учун кучли, ҳаёт кечириб кета оладиган, эрксевар, ҳар қандай антидемократик авторитор тажовузларга қаршилик кўрсата оладиган жамият бўлиши керак.

Бунинг учун эса давлат ҳокимиятини тўла демократиялаш, ҳуқуқий давлат тамойилларига етарли даражада эътибор бериб, уни амалга ошириш зарурдир. Чунки ҳуқуқий давлатнинг тамойиллари деганда биз, давлатнинг хусусиятлари, уни ташкил этишнинг

асослари, унинг бошқа давлат шаклларида фарқини тушинамиз. Тамойиллар – бу ҳуқуқий давлатни ташкил этишнинг меъёрий ва уни сақланишининг шароитлари, норматив хусусиятларидир. Сабаби бу тамойиллар ҳуқуқий давлат манзарасини тўла контурини беради. Демак, давлат ҳокимиятини демократия, ўзини-ўзи бошқариш ва халқнинг тўла ҳокимлиги тамойиллари асосида қайта ташкил этиш зарур. Ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойилларидан бири давлат ва шахс ўзаро муносабатларининг ҳуқуқий тусда бўлишидир. Ҳуқуқий давлатнинг бу тамойили инсон ҳуқуқи ва эркига кафолат бериш фуқароларнинг амалдаги тенглигини таъминлашдан иборат. Чунки, шахснинг ҳуқуқий ва эркинлиги – бу инсоният тарихида муҳим роль ўйнаган ва унинг ажралмас бир қисми, ижтимоий тузумнинг маҳсулотидир. Шу билан бирга, қонунчиликка риоя қилиш, қонуннинг инсонга хизмат қилиш устунлиги билан узвий боғлиқлигини таъмин этиш ҳуқуқий давлат табиати ва моҳиятини ифода этади, уни инсоният тарихий тараққиётида янги шароит босқичи эканлигини англатади. Ҳуқуқий давлатнинг муҳим тамойилларидан яна бири давлат ва шахснинг жавобгарлигидир. Чунки, фуқаролар олдида жуда катта жавобгарликни ўз устига олган давлат ҳам фуқаролардан ўз фуқаролик бурчини тўла бажаришини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади, шу билан бирга ҳуқуқий давлатнинг яна бир маҳим тамойили бу қонунларнинг бажарилиши устидан назорат қилишдир.

Шундан қилиб, ҳуқуқий давлат – бу фуқаролар ҳуқуқий жамият, яъни ҳуқуқий ҳукмронлик қилувчи жамиятни қуришнинг бошланғич босқичидир. Ҳуқуқий давлат тўла амал қилган шароитдаги демократик эркинликлар ва инсон ҳуқуқлари кенг қулоч ёяди.

Хулоса қилиб, шу нарсани таъкидлаш лозимки, давлат ҳокимиятлари фаолият ва меҳнат соҳаларининг бўлиниши, турли давлат органлари ўртасида функциялар ва ваколатларнинг аниқ тақсимланиш, яъни қонунчилик, ижрочилик ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши давлатнинг ҳуқуқий ҳарактерини ифодаловчи муҳим элементиدير. Бу эса амалдаги ҳуқуқий давлат тузимини бунёдга келтиришдаги муҳим қадамдир.

ЖАМИЯТ ТУЗУЛИШИ

Мустақиллик йилларида жамиятимиз сиёсати, иқтисодий ва маънавий ҳаётида амалга оширилаётган кенг қамровли ишларни ўрганиш, уларнинг натижаларини сарҳисоб қилиш, тўпланган тажрибаларни умумлаштириш асосида вазият таҳлилини бериш шу куннинг долзарб вазифаларидан бўлиб қолмоқда.

XX асрнинг 90-йиллар бошига келиб, ёш мустақил давлатлардаги сиёсий вазият шундай эдики, улар олдида ижтимоий ривожланишнинг икки йўли турар эди. Биринчиси, халқ хўжалигини аввалгидек социалистик йўналишда ривожлантириш, коммунистик ғояларни амалга ошириш учун курашиш. Иккинчиси, тараққиётни социалистик ҳам эмас, капиталистик ҳам эмас, балки жаҳон амалиёти синовидан ўтган бозор иқтисодиётига асосланган адолатли, демократик жамият куриш йўлидан бориш эди. Маълум бўлдики, социалистик тараққиёт йўли совет жамияти мисолида ўзини оқламади. У маъмурий буйруқбозлик усулига асосланган, халқнинг ижодий эркин меҳнатига шароит яратмас эди, иккинчи йўл эса ривожланган мамлакатлар синовига бардош берган, халқнинг турмушини яхшилашга қаратилган йўл эди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон иккинчи йўлни, яъни мустақил, ҳуқуқий, демократик давлат ва фуқаролик жамияти куриш, бозор иқтисодиётига ўтиш, ҳалқаро ҳуқуқнинг мустақил субъекти сифатида жаҳон ҳамжамятига кириш йўлини танлаб олган эди.

«Биз, - деган эди И.Каримов, - тадрижий - эволюцион ислохотлар йўли тарафдоримиз ва бунга қатъий амал қиламиз, мамлакатимизнинг тарихий ва миллий хусусиятларини, халқимиз табиатини-менталитетини инобатга олсак, ривожланишнинг мазкур йўли биз учун ниҳоятда мақбулдир.

Шу нуқтаи назардан, ҳаётнинг ўзи, иқтисодиётни ислох этиш ва жамиятни янгилашни «Ўзбекча модели танланган йўлимиз ва тамойилларимизнинг тўғри эканини кўрсатмоқда»¹.

Мустақилликка эришган Ўзбекистон Республикаси ўз олдида ҳуқуқий давлат куриш мақсадини қўйганлигини эълон қилди. Лекин бу бир зумда ва ўз-ўзидан бўлиб қолмайди, албатта. Маъмурий бюрократик тизимнинг емирилиши мустақил Ўзбекистоннинг жаҳон майдонига чиқиши, бозор иқтисодиёти муносабатлари таркиб топа бориши ҳам бу масалани долзарб қилиб қўйди. «Бизнинг, - деган эди И.Каримов, - бош стратегик мақсадимиз қатъий ва ўзгармас бўлиб,

¹ И.Каримов. «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда». Т. 1999. 14-15 бетлар.

бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустаҳкам пойдеворини шакллантиришдан иборат»².

Биз истиқлол туфайли ўзбек халқининг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқига эга бўлдик. Ўзбекистон тинч парламент йўли билан ўзининг ҳақиқий миллий давлатчилигини барпо этиш ҳуқуқига эришди.

Мустақил Ўзбекистоннинг ўзига хос ва мос давлат-ҳуқуқий йўли танлаб олинди. Давлат қурилиши соҳасида танқидий нуқтаи назарсиз қабул қилинадиган тайёр қолип ва андозалар йўқ. Дунёда бир-бирига айнан ўхшаган иккита давлат йўқ. «Ҳар бир давлат – бетакрор ижтимоий ҳодисадир. У ҳар қайси халқ тарихий ва маънавий тараққиётининг ҳосилдир. Унинг ўзига хос, ўзига мос маданияти ривожининг натижасидир», - деб таъкидлаган эди, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида демократик қадриятларини, шахс ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлашни, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган эркин бозор иқтисодиётини барпо этишни, халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъектига айланиши ўзи учун энг устувор қадриятлар сифатида танланди.

Чунки ўзбек давлатчилигининг қарор топиш жараёнида эски маъмурий буйруқбозлик тизими ва унга хос бўлган ҳокимият ва бошқарув органлари тугатилди. Сиёсий ва иқтисодий бошқариш ва тартибга солишнинг кўпгина тузилмалари барҳам топтирилди.

Демократик ҳуқуқий давлат ва адолатли фуқаролик жамияти барпо этишнинг ҳуқуқий ва конституциявий асослари яратилди. Истиқлол йиллари қуйидаги тузилмаларига эга бўлди:

- ўзбек парламенти (қонун яратувчилик тизими);
- янги давлат ҳокимияти органлари тизими ;
- қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимияти;
- кўплаб вазирликлар ўрнига бозор шароитларига мос бўлган ҳўжалик бирлашмалари, уюшмалар, концернлар, корпорациялар, холдинг компаниялари;
- ҳокимлар институти;
- фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари;
- мутлақо янги суд тизими мустақил ва бошқа давлат органларига боғлиқ бўлмаган ҳокимият сифатида қарор топтирилди;

² И.Каримов. “Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз”. “Фидокор” газетаси, 2000 йил 23 январ сони.

- муҳофизат ва ташқи иқтисодий алоқалар вазирликлари;
- миллий хавфсизлик хизмати;
- давлат божхона ва солиқ қўмиталари;
- миллий армия;
- давлат мулкни бошқариш ва хусусийлаштириш;
- қимматбаҳо металлар, фан ва техника қўмиталари;
- Олий Аттестация комиссияси;
- ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки;
- миллий авиакомпания;
- ахборот агентлиги, кинокомпания ва бошқа умумдавлат хизматлари фаолият кўрсатмоқда.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки, фуқаролик жамият қурилиши – бу фақат сиёсий тизимни демократлаштириш эмас, балки иқтисодда ҳуқуқий принципларни тиклаш, ҳўжалик фаолиятини демократик асосларда тубдан қайта қуриш ҳамдир. «Иқтисодиёт соҳасини янада эркинлаштириш мақсади, - деган эди И.Каримов, - биринчи навбатда давлатнинг бошқарув ролини чегаралаш, ҳўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий эркинликларини ҳамда иқтисодиётнинг барча соҳаларида хусусий мулк миқёсида кенгайтириш, мулкдорларнинг мавқеи ва ҳуқуқларини мустаҳкамлаш демакдир».

«Фуқаролик жамиятини қуриш, -деган эди И.Каримов, - бир қанча ваколатли вазифаларни давлатдан маҳаллий ҳокимият органларига, жамоат тузилмаларига ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич топширишни кўзда тутди». Бундан шундай хулоса чиқадики давлат тасарруфида асосан конституцион тузумни, мамлакатнинг мустақиллигини ва ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш, ҳуқуқ тартибот ва муҳофизат қобилиятини таъминлаш, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, мулк эгаларининг ҳуқуқларини, иқтисодий фаолият эркинлигини ҳимоя қилиш, самарали ташқи сиёсат ўтказиш каби вазифалар ҳамда стратегик аҳамиятга молик масалалар қилиши керак, ҳамда давлат миқёсида ҳал этилиши лозим.

Қолган барча вазифалар ва айниқса биринчи навбатда, бозор ислохотларини амалга ошириш, тадбиркорликни рағбатлантириш, хусусий мулкни ривожлантириш, аҳолини иш билан таъминлаш, истеъмол бозорини тўлдириш, ижтимоий инфра тузилмани ривожлантириш, одамларнинг моддий фаровонлигини ошириш ва аҳолини кучли ижтимоий муҳофаза қилиш масалалалари маҳаллий ҳокимият идоралари ҳамда фуқароларни ўзини-ўзи бошқариш

органлари томонидан ҳал этилиши керак. «Айни шу йўл билан, - деган эди И.Каримов, - биз фуқаролик жамиятининг мустақкам асосларини барпо этишимиз мумкин».

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида жаҳон ҳамжамият томонидан тан олинди. Ҳозир Ўзбекистонни 165 давлат тан олган. Тарихда илк бор, 1992 йилнинг 2 мартда Ўзбекистон халқаро ҳуқуқининг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинди. Ҳозирги кунга келиб Ўзбекистон дунёдаги деярли ҳамма ташкилотларга аъзо бўлиб кирди. Дунёдаги 120 дан ортиқ мамлакат билан расмий дипломатик муносабатлари ўрнатилган, Тошкентда 35 мамлакат ўз элчихонасини очган. Мамлакатимизда 88 та чет давлат ваколатхоналари рўйхатдан ўтган. 24 та ҳукуматлараро ташкилот ва 13 та ноҳукумат ташкилот ишлаб турибди. Ўзбекистоннинг 30 дан ортиқ чет элда фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон суверен давлат сифатида Бирлашган Миллатлар Ташиклоти ва унинг ихтисослашган муассасалари, Оврупода хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, Иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти ва бошқа энг обрўли ва нуфузли, халқаро ташкилотларнинг аъзоси бўлди. 1994 йилнинг июл ойида Ўзбекистон НАТОнинг «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурига қўшилди.

Мустақиллик йилларида инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари конституциявий даражада эътироф этилди. Конституциямиз инсон ҳуқуқлари ва давлат мустақиллиги ғоялари садоқат, ҳозирги ва келажак авлодлар олдидаги юксак масъулиятни англаш, ўзбек давлатчилигининг тарихий тажрибасига таяниш, демократия ва қонунийликни ҳурматлаш, халқаро ҳуқуқнинг жаҳонда эътироф этилган қоидаларини тан олиш, Ўзбекистон фуқароларининг муносиб ҳаёт кечиришларини таъминлаш, инсонпарвар ҳуқуқий жамият барпо этиш, фуқаролар тинчлиги ва миллий ҳамжиҳатликни кафотлаш каби олийжаноб мақсадларни кўзлайди.

Қомусимизнинг асосий ғояси – бу жамики дунёвий неъматлар орасида энг улуғи – инсон деган фикрдир. Конституция «фуқаро – жамият – давлат» ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг оқилона ҳуқуқий ечимини беради. Эндиликда инсон, унинг ҳаёти, эрки, шаъни, кадр-қиймати ва бошқа ажралмас ҳуқуқ ҳамда эркинликлари муқаддас саналиб, улар давлат томонидан кафолатланади.

ЖАМИЯТ ВА УНИНГ ТИЗИМЛАРИ

Жамият – кишилар ҳаётий фаолиятининг тарихий ривожланиш шакли бўлиб, ўз тузилиши жиҳатдан мураккаб тизимни ташкил қилади. Бизнинг ҳозирда яшаб турган жамиятимизни социал тизимнинг муайян конкрет шакли сифатида, унинг функционал ва ривожланиш қонуниятини, ҳар бир бўлакчаларининг, социал турларининг ўзига хос томонларини, ўзаро муносабатларини илмий жиҳатдан ўрганиб, тўғри бошқариш муҳим аҳамиятга эгадир.

Чунки, ўз вақтида кейинги оқибати олдиндан социологик асосда таҳлил қилинмаган ва олди олинмаган нуқсонлар жамият тараққиётида салбий из қолдиради.

Бизнинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз республиканинг ўзига хос турмуш тарзини, шарт-шароитлари ва хусусиятларини, халқ анъаналари ва урф-одатларини ҳар томонлама ҳисобга олишга асосланганлиги социологик тадқиқотларда ўз аксини топмоғи зарур.

Социология тарихида жамият – ўз ижтимоий эҳтиёжларини қондирувчи кишилар бирлиги сифатида тушунилган. Шу билан бирга, жамият айрим кишиларнинг бирлигигина эмас, балки ижтимоий муносабатлар мажмуаси ҳамдир.

Социология жамият тўғрисидаги таълимот бўлиб, ижтимоий тизимлар ривожланиш ва функционал қонуниятлари, ҳаракатланувчи кучларини ўрганувчи фандир. У турли ижтимоий ҳодисалар, жамият ва табиат ўртасидаги алоқадорликни, шунингдек, шахс, кишиларининг ижтимоий ҳулқи, унинг элементлари ва ривожланиш қонуниятларини ўрганади.

Ҳозиргача жамият ҳаётини социологик жиҳатдан тадқиқ қилиш, асосан, икки йўналишда ривожланиб келди. Биринчи йўналиш О. Контдан француз социологи Э. Дюркгейм орқали ривожлантирилган америкалик социолог Т. Парсонсларнинг социологик таълимотидир. Бу йўналишда ижтимоий тизим ўзгариши ташқи кучлар таъсири орқали тушунтирилиб, кўпроқ психологик омилларга эътибор берилган.

Иккинчи йўналиш: марксистик социологик маълимот бўлиб, бунда ижтимоий тизим ички зиддиятлар асосида, ички куч таъсири орқали тушунтирилиб, материалистик моҳиятга эга бўлган моддий муносабатларнинг белгиловчи ролига асосий эътибор қаратилган.

Жамиятнинг ижтимоий таркиби – ижтимоий тизимлар ва уларнинг элементлари ўртасидаги ижтимоий алоқалар турини ташкил

қилиб, ижтимоий муносабатлар мафкурасини ифодалайди ҳамда турли ижтимоий гуруҳлар, меҳнат тақсимоти, ижтимоий институтлар характери акс эттиради.

Жамият, унинг тизимлари ўзига хос таркибий тузилишга эга бўлиб уларнинг асосий компоненти инсон ҳисобланади. Кишилар ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида – иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий, оила-турмушда фаолият кўрсатадилар. Уларнинг асосида ижтимоий таркиблар тузилади. Ижтимоий тизимларнинг мураккаблиги, таркибидаги элементларнинг сони кўплиги билан эмас, асосан, бу элементлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар характери билан белгиланади.

Ижтимоий иизимлар занжирида турли, ўзига хос халқга эга бўладилар. Ички ташкилий тузилиши, характери, функционал ва ривожланиш даражаси, турмуш тарзи фаолият шакли ва усуллари билан кадриятлар, тизим, норма, ғоялар, қарашлари ва бошқа жиҳатлари билан ўзаро фарқ қиладилар.

Жамиятнинг ижтимоий таркибини конкрет тарихий давр системасида олиб қараш талаб қилинади. Чунки кўпчилик тарихий ижтимоий тизим таркиби ўзаро сифат ва хусусиятлари билан фарқ қилади. Жамиятнинг ижтимоий таркибини социологик жиҳатдан ўрганишда уни уч маънода: энг умумий, махсус кенг ва хусусий тор маънода олиб қараш зарур.

Умумий маънодаги ижтимоий таркиб-жамиятнинг бир бутун таркибини ташкил қилади. Бу ижтимоий таркибнинг элемент сифатида жамиятнинг ижтимоий муносабатларига мос тушувчи иқтисодиёти, сиёсати, идеологияси каби соҳалар киради. Иккинчи, махсус, кенг маънодаги ижтимоий таркибга ижтимоий тарихий бирлик мажмуаси ва улар ўртасидаги алоқа, муносабатлар киради. Бу таркиб миллий-этник, ижтимоий-демографик, мутахассислик ихтисослик ва бошқа шу каби соҳалар киради.

Тор маънодаги ижтимоий таркиб тушунчасига меҳнат жамоалари, ҳудудий бирлик, нисбатан тез ўзгарувчан гуруҳлар киради. Бозор муносабатларининг таркиб топиши жараёнида Ўзбекистон ижтимоий таркибида кескин ўзгаришлар рўй бермоқда. Бу ўзгаришларни юқорида кўрсатилган уч методологик босқич бўйича социологик тадқиқ қилиш – асосий масалалардан бири бўлиб қолмоқда.

«Социологиянинг умумназарий муаммолари» асарида Америкалик социолог Т. Парсонс, жамият таркибий тузилишининг функционал моделини ишлаб чиқди. Унга мувофиқ, ҳар қандай

ижтимоий тизим қуйидаги тўртта таркибий иерархик даражадан иборат:

1. «Бирламчи» ёки «техник» даража ижтимоий тизим элементларининг бевосита алоқадорлигини ифодалайди.

2. Бошқарув ёки «менеджериял» даража, бирламчи даражадаги ижтимоий тизимлар элементларининг ўзаро алоқадорлигини тартибга солиб туради. Бу даража ташқи таркибий алоқалар бўғинлари билан муносабатлар ўртасида воситачилик ролини бажаради. Ижтимоий тартибни назорат қилади, кузатади, кишиларнинг моддий жиҳатдан таъминотини бошқаради.

3. «Институтли» даража янада умумийроқ масалалар билан шуғулланади. Бунга бошқарув, институтлар ва раҳбарият, маъмурий идора органлари, уларнинг вакиллари киради.

4. Олий даражадаги, умумдавлат даражасидаги жамият ташкилотлари. Бунга давлат ҳокимияти, ҳуқуқий ва бошқа ташкилотлар киради. Улар қуйи даражалар устидан назорат қилади ва уларни тартибга келтиради. Парсонс фикрича, жамият функционал тизимлардан иборат. Бу мактаб вакиллари диннинг жамият ҳаётидаги функционал аҳамиятига ҳам юқори баҳо берганлар. Дин-жамиятнинг «бир бутун» ҳолда бўлишига хизмат қилади – деб, атеизмга жамиятнинг бир бутунлигини бузувчи номуносивбликни келтириб чиқарувчи омил сифатида қарашган.

Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса қилиб айтиш керакки, жамият ҳаёти ўзининг мураккаб тузилишига эга бўлганлигини ҳисобга олиб, уни фақат бир томонлама асослаш kifoya қилмайди. Ижтимоий таркибни эмпирик жиҳатдан социологик тадқиқ қилишда психологик маънавий, субъектив, тарбиявий, ахлоқий миллий ва бошқа ёндашувлар муштараклигида олиб қараш мақсадга мувофиқдир. Ижтимоий ҳодисалар таркибини социологик тадқиқ қилишда ҳаётдан ажралиб қолган, мавҳум, аниқ мазмундан узоқда бўлган умуназарий қарашлар концепцияларни эмас, балки унинг барча мураккаб жиҳатларини, таркибий тузилишини, ижтимоий шарт-шароитларини, тарихий вақт ва миллий хусусиятларини, функционал ва ривожланиш жараёнини ҳисобга олиш зарур.

Социологияда ижтимоий бирлик тушунчаси ҳам муҳим ўрин тутди. Ижтимоий бирлик – деб тарихан шаклланган, нисбатан барқарор ижтимоий алоқалар ва муносабатларга, ўзига хос умумий хусусиятларга эга бўлган кишилар бирлигига айтилади. Бошқа ижтимоий ташкилот ва институтлардан фарқ қилиб, ижтимоий бирлик табиий ва тарихий жараёнда вужудга келиб, онгли

кишиларнинг иродаларига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлади. Ижтимоий ишлаб чиқариш жараёнида объектив зарурат сифатида вужудга келган кишиларнинг ижтимоий бирлиги характери жамият ишлаб чиқариш усулига боғлиқ бўлади ва у билан белгиланади.

Буюк мутафаккир юртдошимиз Абу Наср Форобийнинг кишилар ижтимоий бирлиги тўғрисида бундан ўн бир аср муқаддам ёзиб қолдирган қуйидаги фикри диққатга сазовордир: «Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади. Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган кишиларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интиланган етукликка эришиш учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шунинг учун инсон шахслари кўпайдилар ва ернинг аҳоли яшайдиган қисмига ўрнашдилар, натижада инсон жамоаси вужудга келди»³.

Марказий Осиёнинг яна бир буюк мутафаккири Абу Райҳон Беруний ҳам кишиларнинг ижтимоий бирлиги тўғрисида фикр юритиб, шундай деган: «Ҳамма гап шундаки, инсон, эҳтиёжларининг кўпчилиги ва ҳимоя воситаларидан маҳрум бўлганда чидамсизлиги ҳамда душманларнинг сероблиги орқасида ўзаро қўллаб-қувватлаш ва ҳар бири ўзини ҳам, бошқаларни ҳам таъминлайдиган ишни қилиш мақсадларида ўз ҳамтавоқлари билан жамият бўлиб бирлашишга мажбур бўлган эди»⁴.

Жамиятнинг тарихий ривожланиши жараёнидан вужудга келган эл-элат, қабила, уруғ, оила, жамоа каби кишиларнинг ижтимоий бирлиги ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиши ва янги ишлаб чиқариш муносабатларининг таркиб топиши билан халқ миллат каби ижтимоий birlikларга ўз ўрнини бўшатиб берган. Бу жараёнда меҳнат тақсимооти, ақлий меҳнатнинг жисмоний меҳнатдан ажралиб чиқиши ҳам муҳим аҳамият касб этган.

Социологияда ижтимоий birlik тушунчаси остида жамият ижтимоий таркибидаги барча тизим ва элементларни тушуниш мумкин. Улар ўзаро характери ижтимоий кўлами ва жамият ҳаётида тутган ўрни билан фарқ қилади.

³ Абу Наср Фаробий. “Фозил одамлар шахри”. Т. А.Қодирий номидаги халқ маорифи нашриёти, 1993, 186-бет.

⁴ Беруний. Танланган асарлар, 3-том. Т. 1969, 83-бет.

Социологияда жамият ҳаётини ўрганишда «ижтимоий ташкилотлар», «институтлар» каби илмий тушунчалардан ҳам фойдаланилади. Ижтимоий ташкилотлар-кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар ривожининг маҳсулоти бўлиб, муайян дастур ёки мақсадни бажаришга қаратилган, белгиланган кишилар бирликларидир. Ижтимоий ташкилотлар моддий ишлаб чиқариш жараёнида юзага келади. Бу тушунча кенг маънода алоҳида кишилар ва ижтимоий гуруҳларнинг фаолиятини бошқариш ва тартибга солиш усулини характерлайди. Ижтимоий ташкилот тушунчаси, кишилар ўртасидаги алоқадорликнинг барча соҳа ва даражаларини ўз ичига олади. Ижтимоий тизим томонидан айрим индивидлар фаолиятини бошқаришни таъминлайди.

Тор маънодаги ижтимоий ташкилотлар нисбатан барқарор ва алоҳида кишилар гуруҳини ўз ичига олади. Унинг аниқ белгиланган мақсади бўлиб, шу мақсадни амалга ошириш учун фаолият қилади.

Ғарб социологиясида ижтимоий ташкилотларни тадқиқ қилишда, уларнинг психологик қонуниятларига кўпроқ эътибор берилади. Масалан, М. Блау, Г.Зиммел социологик назарияларида ижтимоий ташкилотлардаги субъектнинг хулқи ва мотивини психологик асосда тутунтиришга асосланади.

Америкалик машҳур социологик Ж. Хоманснинг ижтимоий ташкилотларни тадқиқ қилишда социология, психология ва позитив мантиққа асосланиш зарурлиги тўғрисидаги фикри ҳозирги назарий камтиклик даврида биз учун муҳим аҳамиятга эга.

Т. Парсонснинг таркибий-функционал таҳлил социологик мактабида ҳам ижтимоий ташкилотларни ўрганишда жамият ҳаётидаги тартиб, «ижтимоий мувозанат»ни сақлашда психологик иқлимни ўрганишга асосий эътибор қаратилади. Яна бир америкалик социолог Д. Белл университет, институтлар ижтимоий ташкилотларнинг марказий ўринларини эгаллайди, деб кўрсатади. Унинг маориф ва фан ижтимоий прогрессни таъминловчи, асосан, институтлар ҳисобланади, деган фикри ҳозирда бир қатор илғор давлатлар тажрибасида исботланди. Ижтимоий институтлар орқали кишилар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, уларнинг фаолиятини ва хулқи тартибга солинади. Жамият ҳаётининг барқарорлиги таъминланади.

Социологияда ижтимоий институт сифатида жамият таркибий тузилишига мос тушувчи ижтимоий ташкилот, муассаса бирлиги, ижтимоий хулқ ва фаолиятининг барқарор шакллари белгиловчи ижтимоий норма ва маданият ташкилотлари тушунилади.

ЖАМИЯТ ВА ИЖТИМОИЙ ИНСТИТУТЛАР

Ижтимоий муносабатлар соҳаларига қараб ижтимоий институтлар қуйидаги турларга бўлинади:

1. иқтисодий институтлар;
2. сиёсий институтлар;
3. никоҳ, оила ва қон-қариндошлик;
4. тарбия институтлари;
5. маданият соҳаси институтлари. Уларнинг характери жамият ишлаб чиқариш усули ва ижтимоий муносабатлар характери билан белгиланади.

Ғарб социологиясида «ўрта даражада»ги ижтимоий институтлар, масалан, индустриал ташкилотлар социологияси, оммавий коммуникация социологияси, дин социологияси каби социологик тадқиқот йўналишлари кенг ривожланган. Нисбатан тор доирадаги ижтимоий институтларнинг тадқиқ қилиш ҳам муҳим ўрин тутади.

Жамият кишиларининг ўзаро алоқадорлик бирлигидан иборатдир. Ҳар қандай ижтимоий тизим ва унинг элементлари бошқа тизимлар, уларнинг элементлари билан функционал алоқадорликда бўлади.

Ижтимоий муносабатлар кишилар, ижтимоий гуруҳлар, миллатлар, ташқи табақалар ва бошқа ижтимоий тузилмалар ўртасидаги муносабатлар ва уларнинг ички иқтисодий, ижтимоий, сиёсий мафкуравий ва маданий соҳалардаги фаолиятини ташкил қилади. Алоҳида олинган инсон-жамиятнинг, ижтимоий муносабатларнинг бошланғич унсури ҳисобланади. Ўз моҳият эътибори билан ижтимоий муносабатлар моддий ва маънавий мазмунда бўлади. Моддий ижтимоий муносабатларга иқтисодий ишлаб чиқариш муносабатлари киради. Устқурмавий муносабатлар сиёсий, ҳуқуқий муносабатларни ўз ичига олади. Маънавий муносабатларга ахлоқий, мафкуравий, диний ва бошқа муносабатлар жамланади. Жамият ривожланиш ижтимоий муносабатлар ривожини билан белгиланади. Бошқача айтганда, бир бутун тизим сифатидаги жамият моҳиятини унинг соҳалари, тизимлари ўртасидаги ўзаро функционал алоқадорлик қонунлари ифодалайди.

Социологияда ижтимоий муносабатлардаги объектив жиҳатлар бир бир қаторда, субъектив омилларни ўрганишда алоҳида аҳамият беради. Собиқ Совет тузуми даврида ижтимоий муносабатларда субъектив омилларнинг аҳамияти объектив қонуниятлар даражасидан анча пасайтирилиб, уни тадқиқ қилишга кам эътибор берилган эди. Ўз

навбатида собиқ Совет жамиятининг 70 йилдан ортиқ ривожланиши давомида объектив қонуниятларидан кўра кўпроқ субъектив омилларнинг таъсири асосий ўрин тутган. Сталинизмнинг оммавий репрессия, Н.С. Хрушевнинг субъектив волюнтаристик сиёсати, Л.И. Брежнев бош секретарлиги давридаги Афғон уруши, М.С. Горбачевнинг абстракт «қайта қуриш» сиёсати ва унинг барбод бўлганлиги фикримизга ёрқин мисол бўла олади.

Ғарб социологиясида, хусусан, бихевиористик назарияда ижтимоий муносабатлар: инсон - «психологик машина» тамойилидан келиб чиққан ҳолда тушунтирилади. Унга кўра, индивид ижтимоий алоқадорликнинг фаол яратувчиси сифатида ўз шахсий хулқини ва ҳаётидаги мавқеини яратади.

Феноменологик социология вакиллари А. Шуте, Х. Лукман, А. Сипувер ва бошқалар ижтимоий муносабатларнинг субъектив табиатига кўпроқ эътиборни қаратдилар. Субъектив кечинмалар жараёнини ижтимоий ҳаётининг асосий соҳаси сифатида тадқиқ қиладилар.

Ижтимоий муносабатлар моҳиятини тушунтириб, «табиий қурилма» тушунчасини қўллайдилар. Бу тушунча инсонни кундалик экзистенцияси мавжудлигини ифодалайди, «содда реализм», «интерсубъективлик» каби тушунчалар ҳам мавжуд ижтимоий алоқадорлик ва муносабатларнинг ўзига хос социологик қонуниятларини ифодалайди ва ўзида мужассамлаштирилади.

Америка социологи Т. Парсонс фикрича, ижтимоий муносабатлар, ижтимоий тузулмалар элементлари тартибли муносабатлардан иборатдир. Бундай тартиблилик икки жараёнда таъминланади.

1. Ижтимоий тизимларнинг ўз муносабатларини сақлашига интилиши.
2. Ижтимоий тизимларнинг ташқи муҳитга нисбатан ўз чегарасини сақлашга интилиши орқали.

Ижтимоий муносабатларда моддий ишлаб чиқариш муносабатларида, сиёсий, ҳуқуқий, маънавий, маданий, ахлоқий ва бошқа муносабатларда нисбатан белгиловчи характерга эга бўлиб, жамият ҳаётининг умумсоциологик қонуниятини ифодалайди. Унда рўй берадиган ўзгаришлар аста-секин, бошқа барча муносабатлардаги фарқларга олиб келади, шунингдек маънавиятдаги туб ўзгаришларга сабаб бўлади.

Ҳозирда жамиятимиз ҳаётида бозор муносабатларнинг аста-секин таркиб топиб бориши ўз навбатида бошқа барча ижтимоий

муносабатларда муайян ўзгаришларни келтириб чиқариши табиий. Айниқса, бундай ўзгаришлар шахс ва унинг жамият ҳаётидаги муносабатларида яққол кўрина бошлайди. Ҳозирда шахснинг фаоллиги ижтимоий мавқеи ортмоқда.

Ижтимоий мавқе (статус) тушунчаси-алоҳида олинган бўлиб, бу инсон ёки ривожланиш гуруҳнинг жамиятда мавжуд ижтимоий тузумда тутган ўрни, эгаллаб турган мавқеини ифодалайди. Бу тушунча орқали кишиларнинг ижтимоий келиб чиқиши ирқий ёки ўзининг ҳаракати (маълумоти, кўрсатган хизмати) орқали эришган даражаси ўрганилади.

Жамият ҳаётини илмий таҳлил қилиш жараёнида, социологияда ижтимоий санкциялар тушунчаси муҳим аҳамиятга эга. «Санкция» сўзи лотинча сўздан олинган бўлиб, қатъий қарор маъносини англатади.

Ижтимоий санкция деб, ижтимоий гуруҳ ёки тизимнинг индивид хулқига ижтимоий нормадан ижобий ёки салбий томонга ўзгаришига нисбатан реакцияси тушунилади. Ижтимоий санкциялар деб жамият ҳаётини бошқаришда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, шахснинг ижобий ҳатти-ҳаракати учун рағбатлантириш ёки ёмон, салбий ҳатти-ҳаракати учун жазо бериши билан ижтимоий назорат воситаси бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий санкциялар кишиларнинг муайян ижтимоий гуруҳлар таркибида жамоа билан биргаликда давомли фаолият кўрсатишни таъминлайди. Алоҳида индивид таъсир этишнинг восита ва усулига қараб жисмоний санкциями «калтаклаш, озодликдан маҳрум этиш, ўлим жазоси ва бошқалар», иқтисодий «мукофотлаш, моддий рағбатлантириш, жарима солиш, мол-мулкдан маҳрум этиш ва бошқалар) ва рамзий (ҳурмат билдириш, иззат қилиш, хайфсан эълон қилиш каби) санкция турлари мавжуд.

Агар ижтимоий санкция аввалдан шаклланган (давлат қонунларида, низомларида, қонунда ва фармонларида белгиланган) тартибда бўлса, формал ёки расмийлашган секциялар дейилади.

Салбий (хибса олиш, жарима, хайфсан бериш) ва ижобий (хизмат лавозимини кўтариш, орден ва фахрий ёрликлар илан мукофотлаш) санкциялар ижтимоий гуруҳлар ва кишилар фаолиятини муайян тартибда бошқаришни таъминлайди. Расмий ижтимоий санкциялар давлат томонидан сайланган ёки тайинланган мутасадди шахслар томонидан амалга оширилади. Норасмий ижтимоий санкциялар беҳосдан, стихияли юзага келиб, ижтимоий тартибдан четлашилганда ижтимоий муҳит (хизматдошлар, дўстлар, қариндош-

уруғлар, кўни-кўшнилар ва шу кабилар) томонидан амалга оширилади.

Ҳар бир киши, шахс маълум бир ижтимоий гуруҳга, тизимга мансуб бўлади. Шунинг учун, ижтимоий санкциялар доимо шахс фаолияти йўналиши, тартиби ва объект ўртасида билвосита таъсирда бўлади. Ҳозирги мураккаб ижтимоий ривожланиш жараёнида, бозор муносабатларига ўтишдаги иқтисодий қийинчиликлар даврида социологияда ижтимоий санкцияларнинг яширин (патент) оқибатларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эгадир. Жиноят содир қилган шахс бериладиган жазодан қўрқиб ўз жиноятини яшириш мақсадида, онгли равишда янада каттарок, мудҳишроқ жиноятларни содир қилиши мумкин.

Шунинг учун ҳам, ижтимоий санкцияни социология фани доирасида ўрганиш жамият ва шахс ривожланиши ижтимоий оқибатларини очиш, аниқлаш ва зарур чора-тадбирларни ишлаб чиқишни талаб этади. Бу эса, ўз навбатида, жамиятни, ишлаб чиқаришни бошқаришнинг жамоада ҳуқуқий тартибни мустаҳкамлашга ва шахс тарбиясини яхшилашга хизмат қилади. Жамият ҳаётида ижтимоий тизимлар тузилмаларнинг айрим олинган шахсдан тортиб, то юқори даражадаги тизимгача ўзининг муайян аҳамияти, вазифаси, мақсадга йўналганлиги бўлади. Ижтимоий рол жамият ижтимоий таркибида боғловчи аҳамиятга эга бўлиб, ижтимоий муносабатларнинг асосини ташкил қилади. Ижтимоий рол жамият ижтимоий таркибида психологик жиҳатни ҳам ўзида намоён қилади. Шунинг учун Ғарб социологиясида ижтимоий ролга жуда катта эътибор берилди.

Америкалик социолог, таркибий функционал таҳлил социологик мактаби асосчиси Т.Парсонс жамиятдаги ижтимоий фаолият тизими ва ижтимоий таркибнинг характерли хусусияти фаолиятидаги шахслар муносабати «бир бутун моҳият» сифатида эмас, балки қандай ижтимоий рол бажариш, қандай аҳамият касб этиши билан белгиланади,- деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, ижтимоий таркиб фаолият кўрсатувчи кишилар ўртасидаги ўзаро бир-бирига нисбатан муайян ижтимоий ролни бажарувчи стандартлашган муносабатлар тизимини ифодалайди. Кўриниб турибдики, жамият ижтимоий тизимида ижтимоий ролнинг психологик жиҳатига асосий эътибор қаратилади.

Т. Парсонс ижтимоий ролни «фаолиятидаги индивид ориентирининг бир бутун тизими» сифатида қарайди. Ижтимоий рол ҳар бир кишига жамият томонидан юкланади ва баҳоланади.

Ғарб социологларининг фикрича, индивид ижтимоий ҳаёт сахнасининг ўзига хос актёрига ўхшайди. «Бошқарувчи (менеджер), илмий маслаҳатчи, ҳисобчи, корхонадаги ҳамма ходимлар устадан тортиб, то ишлаб чиқариш кенгаши аъзосида ҳам, деб ёзади Н.Дерендорф,-бажарилиши мажбурий ҳисобланган муайян фаолият масъулияти бўлади. Буларнинг ҳаммаси ишлаб чиқариш ижтимоий таркибининг қисмларини ифодалайди. Биз буларни ижтимоий рол деб айтамыз». Социология учун, деб давом эттиради фикрини, - ижтимоий роли бўлмаган индивид ёки гуруҳ бўлмайди».

Ижтимоий рол тушунчаси орқали ғарб социологлари инсоннинг ижтимоий табиатини тушунтиришга ҳаракат қиладилар.

Маънавият ижтимоий тизим сифатида. Жамият ҳаётининг муҳим томонларидан бири маънавият бўлиб, ўзига хос ижтимоий тизим сифатида таркибий тузилишга эгадир. Ижтимоий ҳаётнинг маънавият соҳаси мазмуни, энг аввало, мафкура, ахлоқ, санъат, дин ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа номоддий жиҳатларида намоён бўлади. Бу соҳа ўзининг хусусиятлари билан жамиятнинг ижтимоий – сиёсий тизимидан ҳам фарқ қиладди. Ўзбек халқи ўзининг миллий мустақиллигига эришганлиги муносабати билан жамиятимиз маънавият тизимида туб ўзгаришлар рўй бермоқда. Ишлаб чиқариш муносабатларининг янги иқтисодий ва ижтимоий моҳияти маънавий мазмун билан тўлдирилмоқда.

Муайян ижтимоий – иқтисодий, сиёсий муносабатлар асосида маънавий муносабатлар таркиб топади. Шунинг учун ҳам инсон маънавий дунёсининг мазмуни жуда мураккаб бўлади. Шахс маънавияти жамияти маънавий, ахлоқий ҳаёти, тизимнинг ўзаги, юраги ҳисобланади.

Ғарб ва Америка социологиясида ижтимоий тизимнинг муҳитида «мувозанати»ни сақлашга асосий эътибор берилади. О. Конт ва Э. Дюргейм социологик қарашларига асосланиб, жамиятнинг бир бутунлиги унинг «ижтимоий муҳитдаги доимий мувозанати», ички ва ташқи таъсирини мувофиқлаштириш - социологиянинг асосий вазифаси қилиб олган. Умуман, ижтимоий тизим таркибидаги ўзгариш ва интеграция сифатидаги Парсонснинг функционал социологик таълимоти мувозанат тўғрисидаги назариядир. Марксизм социологиясида эса ижтимоий тизимларнинг ўзаро зиддиятчилик характери «муайян мувозанатда олиш» эмас, балки уларнинг таркибий тузилиши моҳияти қонуниятли ички ривожланишнинг зарурий натижасидир. Ижтимоий тизимлар моҳиятини бундай тушуниш-жамиятда ички ижтимоий зиддиятлар, синфий курашлар

рўй беришини ва улар жамият ривожининг асосини, моҳиятини белгилашини англатади.

Социологик амалиёт функционал ўзгаришларсиз, эволюциясиз революция тушунчаси билан, функционал муносабатлар таҳлилисиз ижтимоий тизимлар ривожланишини фақат зиддият ва конфликтлар орқали асослашга уринувчи таълимот жамият ҳаётини бир томонлама ўрганишга олиб келишини кўрсатмоқда.

«Жамият ҳаётининг индустрлашуви объектив равишда, қайси ижтимоий тизимлар бўлишидан қатъий назар, ижтимоий иерархия бир хил типига олиб боради, - деган Америка социологларининг фикри ҳозирги тарихий ривожланиш амалиётида тасдиқланмоқда. Ижтимоий ҳаёт нисбатан мустақил, барқарор функционал ва ривожланиш қонуниятларига эга бўлган ижтимоий тизимлар бирлигидан иборатдир.

Ижтимоий тизим мураккаб ички тузилишга эга бўлиб, тартибли, бир бутун ўзига хос ижтимоий алоқадорлик ва турли ижтимоий муносабатлар бирлигини ташкил қилади.

Ижтимоий тизимларнинг ривожланиши табиий-тарихий жараён тарзида боради. Ҳар бир ижтимоий тизим бошқасининг, юкори даражадаги тизими таркибига киради. Ўзи эса қуйи, кичик тартибдаги тизимларни ўз таркибига олади. Жамият ҳаётидаги бирон бир ижтимоий тизим алоҳида равишда, бошқаларидан, ижтимоий муҳитдан ажраган ҳолда яшай олмайди.

Ҳар бир ижтимоий тизим ўзгармас ва абадий эмас. Улар тарихий тараққиёт давомида доимо ўзгариб, ривожланиб боради. Ички ташқи функционал ва зиддиятли муносабатда бўлади. Ҳар қандай ижтимоий тизим ўзининг таркиб топиб ривожланиш гуллаб-яшнаш ва таназзулига эга бўлади. Ижтимоий тизимларга тарихийлик хос бўлиб, таркибидаги элемент ва майда тизимларнинг ўзаро алоқадорлиги, зиддиятчилиги — уларнинг ривожланиш моҳиятини белгилайди. Ташқи ўзаро алоқадорлик ҳам ижтимоий тизимлараро муносабатлар асосини ташкил қилади. Алоҳида олинган инсон ва жамият ҳаётидаги барча ижтимоий жараёнлар тизими ўртасидаги муносабатлар ўзаро иерархик тузилишга эгадир. Ўзаро иерархик тузилиш уларни бошқариш имконини беради. Ижтимоий тизимлар мақсадга йўлланганлигини, мослашувчи, очик ўзини қайта тиклаш, функционал ва ривожланиш каби ўзига хос хусусиятларга эга. Ҳар бир ижтимоий тизим ташқи ижтимоий муҳит билан доимий алоқадорликда бўлади. Кишилар ижтимоий воқелик, жараёнлар ва ғоялар ижтимоий муҳит элементлари сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги янги ижтимоий муносабатларнинг таркиб топиши жараёнида ижтимоий муҳитни социологик жиҳатдан таҳлил қилиш масаласи муҳим илмий аҳамиятга эгадир.

Ижтимоий тизимлар ўзларининг ижтимоий вазифалари, функциялари билан ўзаро фарқланади. Улар муайян иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий ва бошқа қонуниятлар асосида фаолият кўрсатадилар. Ҳар қандай ижтимоий тизимларда икки типдаги: функционал ва ривожланиш қонуниятлари амал қилади. Уларнинг функционал ва ривожланиш хусусиятлари икки омил-ички ва ташқи омиллар билан белгиланади. Ички омилларга биринчи навбатда тизим ва унинг компонентлари, компонентларининг ўзаро муносабати киради. Ташқи омилларга ижтимоий тизимларнинг ташқи муҳит билан алоқадорлиги киради. Ижтимоий тизимларнинг ташқи муҳит билан ўзаро алоқадорлиги уларнинг асосий мавжудлик ва яшаш шарти ҳисобланади. Ташқи ижтимоий муҳит увозанатини сақлаш ва ўзгаришини ҳисобга олиш-ижтимоий тизимларнинг функционал ўзгариш ва ривожланишини социологик тадқиқ қилишда биринчи даражали аҳамиятга эга.

Жамиятнинг социал институтлари ва унинг социал моҳияти. Ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари билан бир қаторда, шахс, оила, никоҳ, бурч ва турмуш муносабатлари ҳам инсон маънавий камолоти учун асосий омиллардан бири бўлиб хизмат қилади.

Ҳозирги даврда жамиятда бўлгани каби шахс, оила, турмушда ҳам ўзига хос жараёнлар кечмоқда. Ижтимоий ҳаётнинг муҳим соҳаси бўлган оила, ҳамда турмуш муносабатлари, ҳар бир тарихий давр, ҳар бир ижтимоий-иқтисодий тузумда ўзига хос хусусиятларига эга бўлади. Уларда муайян тузумнинг характери, жиҳатлари, зиддиятлари, ижтимоий ҳаётда рўй бераётган жараёнлар ўз аксини топади. Худди шу йўналишларни, оила ва турмуш муаммоларини, ушбу маърузада иложи борича анализ беришга ҳаракат қиламиз.

Ижтимоий жамиятда социал бирликларнинг ўзаро осойишталиги, стабиллиги, социал жамият мустаҳкамлиги ва унинг алоқаларини, муносабатларини савод ва билими даражасини, маданиятини халқ маорифи-тараққиётини сиёсий бошқарув системасини мувофиқлаштириб турадиган воситаларни социал, яъни ижтимоий институтлар дейилади. Булар ҳам ташқи, ҳам ички тузилиш структураси вазифаси, моҳияти билан бир-биридан ажралиб туради ва ўз ҳарактерлари билан фарқ қилади. Ташқи тузилиши нуқтаи назаридан социал институтлар маълум йўналишда моддий таъминланган, аниқ, конкрет социал функциялар бажарадиган

инсонлар – шахслар моҳиятига мувофиқлашган муассасалар қиёфасини эслатиш жараёнидир. Ёки аниқ, конкрет вазиятда маълум шахслар-социал группалар систематик-узлуксиз фаолият кўрсатадиган стандартлашган объектни эслатади ва маълум мазмунни кашф этади. Масалан, юстиция (бу социал институт бўлиб) ташқи кўринишда шахс моҳиятига мувофиқлашган қонунчиликни амалга оширадиган моддий восита ёки муассаса ҳисобланади. Мазмуни жиҳатидан ички тузилиши эса маълум стандартлашган ҳуқуқий билимга эга бўлган, ҳуқуқий қонунчиликка мувофиқлашган ва шу соҳада социал функцияларни бажарадиган шахслар уюшмасидир.

Бу соҳада маълум стандартлар сифатида социал ролни бажарадиган, юстиция характериға мувофиқлашган шахслар системасидир (судья, прокурор, адвокат ва б.).

Социал институтлар (ундан ташқари) социал фаолият ва социал муносабатларни жамиятда маълум системаға асосланган стандартлашган характерли хусусиятларни ўзида ифодалаган, аниқ (конкрет) вазифаларни жамиятда бажарадиган социал уюшма ёки жамоа, муассаса каби социал бирликдир.

Социал институтлар ўз социал фаолиятларини амалга ошириш жараёнида ўз стандартига кирадиган шахслар фаолиятини доимо рағбатлантириб, бошқариб, мазмун бериб, уюштириб, такомиллаштириб турувчи маънавий воситадир. Шунинг учун ҳам бир социал институтлар фаолиятининг мақсадлари, конкрет функциялари мақсадға эришиш йўллари имкониятлари, социал норма, позициялари ва роллари, уларға қарши ҳаракатлар, зарба берадиган куч ва қувватлари воситалари мавжудлиги билан характерланади.

Мустақиллик йилларида социал институтларнинг янги тури, у ҳам бўлса, ўз-ўзини бошқариш жамоа ва жамоатчилик институтлари пайдо бўлиб, уларни нодавлат ташкилий муассасалар сифатида жамиятда энг муҳим муаммо, масалаларни ҳал этади.

Социал институтларнинг энг муҳими жамиятда, у ҳам бўлса сиёсий ҳокимиятни таъминлайдиган сиёсий институтлар ва уларға мувофиқлашган иқтисодий институтлар бўлиб, бу институтлар жамиятда ишлаб чиқариш ва тақсимот жараёнини ва маиший хизмат ва сиёсий бошқарув соҳасини ташкил этади.

Тошкент Давлат Миллий Университети социологлари «Умумий социология» қўлланмасида социал институтларнинг қуйидаги амал қилиш доираси ва вазифаларини ва социал институтларининг кўринишларини кўрсатиб беради.

1. Реляцион институтлар. Бу институтлар жинс ва ёшдан тортиб то машғулоти тури ва қобилияти мезонларига асосан жамиятнинг таркибини (роляга оид) аниқлаб боради;

2. Регулятив (идора этиш) социал институтлар. Бу институтлар шахсий мақсадларнинг жамиятда амал қилиб турган нормаларига дахлсиз ҳолда амалга ошириш чегараларини ва ундан чиқиб кетгандан кейин қўлланиладиган санкцияларини (социал назоратнинг ҳамма механизмлари) белгилаб беради;

3. Интегратив (уйғунлаштирувчи) социал институтлар. Бу институтлар бир бутун тузумга жамият манфаатларини қондиришга масъул бўлган социал ролларни ифодалайди.

4. Анъанавий социал институтлар. Бу социал институтлар одат, маросимлар ва қариндош-уруғчилик томонидан қатъий белгиланган нормалар билан боғлиқдир.

5. Маданий социал институт. Дин, санъат, адабиёт билан боғлиқ соҳалардир.

Шу билан бирга ўқув қўлланма муаллифлари социологияда институционал социологияда социал институтларнинг бажарадиган вазифаларини қўйидагича кўрсатиб беради.

а) жамият аъзоларини такрор ишлаб чиқариш ва қайтадан тиклаш (бунда оила кўзда тутилган);

б) социализация (индивидга ижтимоий аҳамиятли бўлган қадрият ва нормаларни етказишнинг турли хил шакллари);

в) ишлаб чиқариш ва тақсимот (бу иқтисод билан боғлиқ);

г) тартибга риоя қилиш ва ахлоқни сақлаб туриш. («Умумий социология», Тошкент 1999 йил, 75-бет) каби соҳаларни кўрсатиб берган. Албатта бу кўрсатишлар бир томонлама аҳамиятга эгадир.

Социал институтларнинг энг муҳими, бу жамиятда оила бўлиб, унинг фаолияти асосан ота-оналар ўртасида, ота-оналар фарзандлар ўртасидаги муносабатлар ва тарбия (методлар) услублари муаммолари бўлиб, уларнинг натижаси жамият учун қимматли бўлиб, социал жамиятнинг ҳуқуқий норма ва қадриятларини, ахлоқ-маънавиятини аниқлаб беради.

Улардан ташқари социал институтлар ичида жамиятда социал функциялар бажарадиган социал-маданий институтлар бўлиб, уларга халқ маорифи, Олий таълим, соғлиқни сақлаш, маданий-тарбиявий муассасалар, фан-техника, диний муассасалар ва бошқа системалар киради.

Социал институтлар социал муҳит билан узвий алоқада бўлиб, социал жамиятни вужудга келтиради ва ривожлантиради. Бу

муносабатлар нормал ҳолатда юз берса, жамият ривожланиши ҳам нормал ҳолатда тараққий этади ёки бу нормал ҳолатда бўлмай, бузилса аксинча инқилобий социал вазият юз беради.

Социал институтларнинг жамиятдаги социал муҳитдаги ўзаро алоқалари энг муҳим функцияни – конкрет социал эҳтиёжларини қондиришдир.

Жамиятда бу жараён, яъни конкрет социал эҳтиёжлар доимо, нафақат персонлашган шахснинг ҳатто ёки социал гурӯҳда, қатламлар, синфлар ўртасида ҳам ўзгариб туради. Бу жамиятга ҳам таъсир этиб туради. Социал институтларда икки ҳолат муҳим роль ўйнайди.

1. Дисфункция

2. Деперсонация

Улардан а) социал институтларнинг жамият манфаатларига мувофиқлашмаган фаолиятлари жамиятда дисфункция ҳолатини вужудга келтиради ва у соҳани дисфункция дейилади.

(Дисфункция – фаолиятсизланиш деган маънони беради, бу жамият учун зарарли соҳадир).

Бу ҳолат жамиятда ҳам ташқи, ҳам ички (ташкилий) ҳолатда мазмунда юз бериш мумкин.

I. Социал институтларнинг дисфункция жараёнининг ташқи ҳолатда юз бериши, бу кўпинча кадрлар орқали, моддий воситалар ва:

1) ташкилий тартибсизлик;

2) ишқоллик – келишмовчилик; жанжаллик – ниқоф;

3) низолик ва ихтилофлик каби учта ҳолатда юз беради. Бу эса жамиятни ташқаридан бузилишига олиб келади. (Шу сабабли жонкуяр кадрлар, кучли интизом, стабил моддий ҳолат керак).

II. Ички ҳолатда- мазмунли ҳолат социал ҳолатларнинг дисфункциялашувининг юз бериши энг хавфли ва муҳим бўлиб, у мақсадсиз фаолиятларнинг (ҳозиргидек гўё ҳеч мақсад йўқ), ноаниқ функциялар-вазифалар, социал қиёфасининг, обрӯ-эътиборининг жамият аъзолари олдида тушиб кетишидир.

Социал институтлар фаолиятининг ноаниқлиги социал эҳтиёжлар характерини йўқотади, хизмат фаолияти аҳамияти йўқолади, фақат символик, намойишкорона хизмат ҳолати фигурага ўхшаб муаллак бўлиб қолади.

Дисфункциялашишнинг бу социал институтларда деперсонациялашуви оқибатида ҳам юз беради. (Шахслаштириш жараёнининг бузилишидир). Бу деган сўз бутун социал институтларнинг бутун

социал функцияларининг (рахбарлик асосан юқоридан қуйигача) бажарилишини шахс сифатига қарамасдан, уларнинг жамиятга содиқлигини ҳисобга олмасдан ким тўғри келса қабул қилиш ва уларга социал институтлар-жамият тақдирини масъулиятсиз шахсларга топшириб қўйиш оқибатида юз беради ва жамиятни тўлиқ инқирозга олиб келади, ҳамма жойда порахўрлик, ифлослик, олиб сотарлик, ўғрилик, яширин мафия юз беради, жиноятчилик-коррупция кучаяди. Оқибатда социал институтлар фаолият кўрсатишдан тўхтади. (Оила бўлса тугайди). Бу ҳолатнинг белгилари тезда сезила боради, дастлаб жиноятчилар бошқарув аппаратларидан жой олиб боради ва бу процесс тезлашади, ана шу вақтда олдини олиш мумкин. Бу ҳолатлар олди олинмаса, социал институтларда шахслаштириш бошланмаса, социал бузилишга-социал инқироз, кейин инқилобга ёки сиёсий давлат тўнтарилишига олиб келади.

«Ватанимиз истиқлолини янада мустаҳкамлаш, уни ҳимоя қилиш, юртимиз шон-шаҳратини юксалтириш, адолат, инсоф ва диёнат ҳукмрон бўлган эркин жамият, меҳнаткаш халқимизга муносиб фаровон ҳаёт куриш бизнинг инсоний ва фуқаролик бурчимиздир» - деб таъкидлаган эди Президентимиз.

Таянч иборалар:

- Жамият-кишилар ҳаёти фаолиятининг тарихий ривожланиш шакли бўлиб, ўз тузилиши жиҳатдан мураккаб жараёндир.

- Психологик омил-жамиятда ва ҳар бир жамият аъзосида юз берадиган руҳий ҳолат ва руҳий жараён.

- Социал мувозанат-ижтимоий ҳаётда, кишиларда, жамиятда юз берадиган ижтимоий ҳолатлар мувозанатидир.

- Инсон-бу ижтимоий мавжудот бўлиб, жамият тараққиётининг фаол иштирокчиси, унинг ўзгартирувчиси, Яратувчи ва бунёдкоридир.

- Социал психология – бу кишиларнинг, группа ва алоҳида жамоанинг социал характерида ички кечинмалари механизми руҳий сабаблари қонуниятларини ўрганадиган фандир.

- Ижтимоий муносабатлар-бу кишилар, ижтимоий гуруҳлар, халқлар, элатлар ўртасидаги тизилма ва тузумлар ўртасидаги алоқа муносабатларидир.

- Ижтимоий санкция-қонун асосида турли формаларда индивидуал таъсир этиш, куч ишлатиш.

ШАХС ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ ИЖТИМОЙИ-РУҲИЙ ТАЛҚИНИ

Инсон ижтимоий мавжудот, шу сабабли шахс сифатида у фақат жамиятда ривожланади.

Одам конкрет ижтимоий муҳитда яшайди. У оила аъзоси, социал қатламнинг вакилидир. Унинг бутун ҳаёти коллективда, бошқа кишилар билан муносабатда, алоқада ўтади. Ҳозирга қадар «Ҳар кимнинг қобилиятига яраша, ҳар кимнинг меҳнатига яраша», деган принцип аҳамиятини йўқотмаган, бу принцип бевосита шахснинг қобилиятига, унинг истеъдодига қаратилган.

Шахс белгиларининг 1-гурухи – шахснинг, умуман жамиятнинг, иқтисодий ва сиёсий соҳалари билан боғлиқ ҳолда, ҳаётда амалга ошган вазифалари, мақсадлари; барча ижтимоий муносабатларни, давлат сиёсати билан боғлиқ ҳолда амалга ошириш, у билан онгли муносабатда бўлишидан иборатдир.

Шу билан биргаликда шахс ижтимоий манфаатларни биринчи ўринга қўювчи ғоявий шахс сифатида чиқади. Ҳозирги давримизда шахс ўз шахсий манфаатлари билан биргаликда ижтимоий манфаатларни қўшган ҳолда ҳаракат қилади.

Шахс белгиларининг 2-гурухи – шахснинг ўз фаолиятига мурожаати билан, ўзининг жамиятдаги ўрнини тушуниши билан боғлиқ. Меҳнат шахс учун воситагина бўлиб қолмай, балки жамиятда ижтимоий фаровонликни таъминловчиси, иштирокчиси сифатида халққа, унинг ишига хизмат қилиш сифатида ҳам намоён бўлади.

Шахс белгиларининг 3-гурухига - одамнинг бошқа кишиларга муносабатини характерлайди. Кишиларнинг мақсадлари ва ҳуқ-атвор нормаларининг бир-бирига таъсирини анализ қилаётганда шахснинг ана шу томони ҳаммадан кўра кўпроқ намоён бўлади.

Жамият ривожланишида жамият томонидан расмий эълон қилинган мақсад ва нормалар билан жамият аъзоларининг реал ҳуқ-атвори, улар ҳақиқатда амал қилаётган нормалар ўртасида ҳал қилиш мураккаб бўлган, ҳал қилиб бўлмайдиган низолар мавжуд. Бу низолар асосан социал табақалар: миллатлар, элатлар ўртасидаги доимий бўлиб турадиган ҳолдир, бу эса объектив қонуниятдир.

Шахснинг эркин ривожланиши мумкин бўлмаган жамиятда, унинг мукаммал етук шахсга айланиши учун зарур шарт-шароит бўлмайди (айниқса, маънавий етук бўлиши учун).

Ҳар бир шахс ўз атрофидаги кишиларнинг доимий маънавий мададини сезиб турсагина, уюшма, шахс ўртасидаги бундай алоқалар инсон қобилияти ва хусусиятларининг ривожланишига имкон беради. Бундай алоқаларни бузиш эса, аксинча шахснинг ривожланишини секинлаштириш, характери ва руҳий оламида ҳар хил ноинсоний хусусиятларини жонлантириш мумкин. Нисбатан бир хил ишни бажарадиган ташкилот ва жамоаларда хизмат қилувчи кишилар орасидаги мулоқот ва муносабат, айниқса ёшларнинг шахсий хусусиятларини тарбиялашнинг асосий омилларидан биридир. Бундай мулоқот бирор кишини камситиш ёки фақат катта ёшли бўлгани учунгина унга бўйсиниш муносабатлари асосига қурилса, кўзланган натижани бермайд. Италиялик улуғ мутафаккир Данто: «Одам-одамни тарбиялайди дейдилар, гоҳида одам-одамни нақадар тез бузишини кўриб ҳайрон қоласан»⁵, - дея бежиз айтмаган.

Одамлар билан бўладиган муносабатларда ҳам талант ва ижодийлик зарур. Масалан, айтайлик бир кишини камчилик ва ҳатолари учун жамоат, қишлоқ ёки маҳалладошлари ўртасида танқид қилиш лозим бўлиб қолди. Албатта, бундай танқид кишининг шахсиятига, иззат-нафсига қаттиқ тегмаслиги, унинг кадр-қимматини ерга урмаслиги, адолатли, ўринли ва самимий бўлиши керак. Аммо баъзи бир кишилар борки, улар «мен ҳақиқатни гапираяпман», - дея дўқ-пўписа қилиб қўполлик билан камчиликни тузатмоқчи бўладилар. Ваҳоланки, бундай қилиш кишининг шахсиятига тегади. Кадр-қимматини ерга уради. Интизомни, оддий, соф дил, камтар ва ростгўй кишилар қиёфасини камтарлик безайди ва куч-ғайрат бағишлайди. Бирор шахс ҳақида гап кетганда, аввало, унинг лавозими, унвони, яъни кимлигига қараб эмас, балки қандай инсонлигига, хулқ-атвори ва инсоний фазилатларига эътибор берилади.

Кимда-ким, оддий ишчи ёки раҳбар бўлишидан қатъий назар камтар бўлса, фақат ўз меҳнатини эмас, бошқаларнинг ҳам меҳнатини қадрласа, ўзгаларни камситмасдан ҳурмат қилса, кишилар кўнглида хушнудлик ва шодлик туйғусини уйғотиш табиий.

Аммо камтарликнинг акси бўлган кибр-ҳавога, манманликка берилган шахслар эса, ўз ютуқларини бўлар-бўлмасга кўкларга кўтариб, бошқаларнинг андак нуқсонидан ҳам куладилар, уларни камситадилар. Бундай шахслар ўзларининг феъл-атворлари билан оқибат натижасида бошқаларнинг назаридан четда қоладилар, ўзларига нисбатан ғазаб ва нафрат уйғотадилар.

⁵ Қаранг. Х.Шайхова, К.Назаров. “Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот”, , 1992. 48-49 бетлар.

Ҳар томонлама камол топган шахс маъносида: хушмуомалалик, ҳалоллик, ростгўйлик, ҳақиқатпарварлик, инсонпарварлик каби хусусиятлар мужассам ифодасини топган бўлиши муҳимдир, ваҳоланки, ўзаро муносабатдаги қўполлик ишга ҳам, кишилар кайфиятига ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Ҳалоллик ва ростгўйлик – шахс ўзининг ижтимоий бурчини чуқур англашда, жамият ва халқ бахти учун унинг йўлида меҳнат қилишда, шахсий манфаат билан ижтимоий манфаатни бирга қўшишида намоён бўлади.

ШАҲС ВА ОИЛА

Оила-ижтимоий институт ва кичик гуруҳ хусусиятларига эга бўлган ижтимоий тизим. Оила бўлиб яшаш барча маҳлуқотлар орасида фақат инсон зотигагина хосдир. Шу боис оила жамиятнинг биринчи ва бирламчи бўғинидир. Оила жамиятнинг таянч нуқтаси ва таянч тузилмасидир. Айни чоғда оила одамларнинг табиий, иқтисодий, ҳуқуқий, маънавий муносабатларига асосланган ижтимоий бирлигидир. Оила жамиятнинг табиий хужайраси ва ижтимоий асосидир. Жамият катта-кичик оилалардан иборат.

Ҳозирча оила ҳақида алоҳида фан йўқ, оиланинг турли қирраларини ўрганиш билан кўплаб фанлар шуғулланади, булар: демография, этнография, социология, психология, оила педагогикаси, иқтисодиёт, статистика, тиббиёт, ҳуқуқшунослик ва бошқалардир.

Социологияда оила социологияси йўналиши бўлиб, бу фан оилани никоҳ асосида ташкил топган жамият тараққиётида муҳим ижтимоий вазифаларни бажарувчи ижтимоий институт сифатида ўрганади. Оиланинг ўз вазифасини бажариши, турли хилдаги оилаларнинг турмуш тарзи ва бошқа муаммолар унинг баҳс мавзуини ташкил этади.¹

Никоҳ (арабча-қўшилиш) сўзи ўзбек тилига араблардан кириб келган². Никоҳ-бу эркак ва аёл ўртасидаги муайян иттифоқнинг ва бу иттифоқнинг жамият, давлат томонидан тан олиниши ва маъқулланишининг тарихий шаклидир. Буюк аллома Абу Райҳон Берунийнинг фикрича, биронта ҳам халқ никоҳдан холи эмас³.

Никоҳ ва оила муносабатлари қадим даврлардан бошлаб илмий тадқиқотлар манбаининг бир йўналишини акс эттириб, социал тизимни ташкил этувчи социал институтларнинг алоҳида функциясига эга бўлган бўлаги ҳисобланади. Оила асосини никоҳ муносабатлари ташкил қилади. Никоҳ – тарихан вужудга келган эр ва хотин ўртасидаги муносабатларнинг ижтимоий-ахлоқий шаклидир. Никоҳ орқали жамият эр-хотиннинг ўзаро жинсий ҳаётини тартибга солади ва уларнинг оиладаги ҳуқуқ-бурчларини қонунлаштиради. Шу билан бирга, оила никоҳга нисбатан янада мураккаброқ бўлиб, нафақат эр-хотинни, балки уларнинг фарзандларини ва шу оила таркибига кирувчи қариндошларни ҳам ўз ичига олади.

¹ Холбеков А., Идиоров У. Социология (изоҳли луғат). Т., 1999, 93-бет

² Отахўжаев Ф.М. Ўзбекистон Республикасининг Оила ҳуқуқи. Дарслик, Т., 2005, 33-бет

³ Ўша жойда. 32-бет

Маълумки, ҳар бир социал институт ўзига хос функцияни бажаришга йўналтирилгандир. Турли йўналишдаги социологлар бу социал институтларнинг алоҳида функцияларини ўрганишга киришиб, классификациялашга уринганлар. Бу соҳада анча тўлиқ ва қизиқарли маълумотларни социологлар С.Липсет, Д.Ландберг ва бошқаларнинг “Институционал мактаб” социологияси манбаларидан олишимиз мумкин. Ана шу социал институтлардан бири оила ҳисобланади. Классик социологларнинг назарияларида социал институтларни амал қилишига кўра иккига ажратилади: Оддий ва мураккаб. Оддий социал институтнинг классик мисолида оила институтини кўришимиз мумкин. Рус олими А.Г. Харчевнинг маълумотида кўра оила кишиларнинг никоҳ ва қон-қариндошлик хусусиятига кўра бирлашмаси бўлиб, ижтимоий турмушни шакллантиришдаги биргаликдаги жавобгарликларига боғланган бўғинидир.

Ҳозирда оила социологиясида қуйидаги ёндошувлар мавжуд:

1) интеракцион; 2) тизимли-функционал; 3) вазиятли; 4) институционал; 5) эволюцион. Оилани социологик тадқиқ этиш АҚШда, Францияда, Болтиқбўйи мамлакатларида тараққий этган.¹

1857-1929 йилларда яшаб ижод этган Америка социологи ва иктисодчиси Т.Вебленнинг социал институтлар ҳақидаги концепциясининг асосида функционал ёндашувларни кўриш мумкин. Бунга кўра оила-жамият аъзоларини такрор ишлаб чиқариш функциясини бажарувчи институтлар ҳисобланади. Бунақа фикрни А.Миллернинг концепцияларида ҳам кузатиш мумкин (1914-1973). Ўз даврида М.Вебер ҳам социал институтлар ва уларнинг функциялари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтган. Тизимли-функционал таҳлилда оила бир неча ижтимоий ҳаётий вазифаларни бажариши кўрсатилади: 1) ижтимоийлаштириш-бунда ота-она фарзандини жамиятнинг тўлиқ ва фойдали аъзоси сифатида шаклланишига ёрдамлашади; 2) жинсий фаолликни бошқариш (никоҳ жинсий эҳтиросни махфийлик пардасига ўрайди); 3) ижтимоий кучнинг тақсимланиши; 4) Моддий ва эмоционал хавфсизлик.

Ижтимоий конфликт (низо) таҳлилида оилани оила ва тенгсизлик асосида ўрганилади: 1) мулк ва мерос; 2) патриархат (оилада ота ҳукмронлиги); 3) ирқий ва этник тенгсизлик нуқтаи назаридан таҳлил этилади. Бунда оила тизимини тузилиши жиҳатидан таҳлил ва талқин этишади. Оиланинг барпо бўлишини микродаражадаги таҳлили ҳам

¹ Холбеков А., Идиоров У. Социология (изоҳли луғат). Т., 1999, 93-бет

мавжуд. Булар: 1) символик интеракционизм; 2) ижтимоий айирбошлаш позициясидаги таҳлил. Француз социологи О.Конт эса ўз социологик назарияларида оилани жамиятнинг бирламчи асоси сифатида қараб чиқади ва унинг келиб чиқишини инсоний муносабатлардаги табиий ҳолат деб изоҳлайди. О.Контнинг фикрича: оилада ижтимоий муносабатларнинг барча кўринишлари ўз аксини топади, яъни нотенглик (авлодлар ва жинслар ўртасида), тобелик (оила аъзолари ўртасидаги, оила бошлиғи, катталар) ва ҳ. Шунга кўра, оила бир кичик давлат сифатида давлатнинг шаклланиш асоси, унинг модели бўлиб, оила ижтимоий вазифалари (функциялари) эса -жамият функцияларини акс эттиради. П.Сорокин оилавий келишмовчиликлар, уларнинг сабаблари ва оқибатлари ҳақида кенг, тўхталиб ўтган¹. Ўзининг социологик тадқиқотларида Л.Призберг “Социал конфликтлар” (1982й) асарида оилавий келишмовчиликлар ва уларнинг оқибати, жамият тарққиётига таъсири ҳақида маълумотлар келтириб, уларнинг олдини олиш ва оқибатларига қарши курашиш жамият олдида қўйиладиган муҳим вазифалардан бири эканлигини таъкидлаган.

Оиланинг альтернатив шакллари ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилар: а) тўлиқ бўлмаган оила (бунда фарзанд бўладию, лекин оилада ота ёки онанинг йўқлиги ёхуд ажралганлик); 2) бирга яшаш (расмий никоҳсиз бирга яшаш); 3) ёлғизликдаги ҳаёт. Айниқса мана шу учинчи шакли АҚШ ва Европада кенг тарқалган. АҚШ аҳолисининг 25% , яъни 27 млн аҳоли ёлғизликда яшайди. 20 ёшдан 24 ёшгача бўлган ёш аёлларнинг кўпчилиги турмуш қурмаган, яъни 75% (2000 йилдаги статистик маълумот)¹.

Эр-хотин жуфтлигининг яшаш шакллари: 1) патрилокал-грекча сўз бўлиб, отанинг турар жойи маъносини билдиради). Бунда эр-хотиннинг эр отасиникида яшаши; 2) матрилокал -грек.- онанинг турар жойи демакдир. Бундан эр-хотин жуфтлиги хотиннинг онасиникида яшаши); 3) неолокал-грекча-янги жой. Бу индустриал жамиятга хос бўлган шаклидир. Агар молиявий жиҳатлар тўғри келса, янги қурилган оиланинг иккала томон ота-оналаридан алоҳида яшаши тушунилади².

Никоҳ ва оила социологияси ўз мазмунига кўра жуда кенг кўламга эга бўлиб, ҳозирги замон оила-никоҳ муносабатларининг барча жиҳатларини ўз ичига олади. Янги ижтимоий-иқтисодий

¹ Сорокин П. Инсон. Жамият. Цивилизация. М., 1992. 272-273 бетлар.

¹ Масиноис Дж. Социология. 9-е издание. Питер, 2004, ст.609

² Там же. ст. 609

муносабатларнинг таркиб топа бориши оила-никоҳ муносабатларида ҳам жиддий ўзгаришларни, оилавий муносабатларда вужудга келаётган янги муаммоларни келтириб чиқармоқда. Айниқса, уларнинг ичида оила-никоҳ муносабатларининг ҳуқуқий-юридик йўналиши, ахлоқий-эстетик, оила ва ислом дини, оила ва аҳоли саломатлигини ҳимоя қилиш муаммоси, оила сони, таркиби ва тузилиши, оиланинг моддий-иқтисодий таъминоти, турмуш даражаси, оилада эр-хотиннинг ўрни ва роли, оиладаги руҳий муҳит, оилавий можаролар ва ажралишлар, уларни келтириб чиқарадиган сабаблар, ёш оилалар ва уларнинг аҳволи каби йўналишлар муҳим социологик тадқиқот объекти бўлиб келмоқда.

Оила социологияси турмуш тарзи социологияси билан узвий боғлиқ ҳолда олиб қараб ўрганилади. Зеро, оила билан боғлиқ бўлган барча масалалар кишилар турмуш тарзи таркибига киради. Аммо, оила жамиятнинг кичик ячейкаси сифатида махсус социологик тадқиқотга муҳтож. Шунинг учун ҳам оила-никоҳ социологияси махсус социологик назария сифатида ҳозирги давр жамият ижтимоий ҳаётини илмий жиҳатдан ўрганишда муҳим аҳамиятга эгадир.

Оила-никоҳ муносабатларининг асосий социологик тушунчаларига қуйидагилар киради: Оилавий ҳаёт шароити, оила таркиби, оила функцияси, оила турмуш тарзи, оилавий мафкура. Бу тушунчалар оила-никоҳ муносабатларининг энг муҳим жиҳатларини ўзида ифодалайди.

Оила жамият ижтимоий таркибининг муҳим элементи сифатида ўзига хос ижтимоий вазифаларни бажаради. Оиланинг ижтимоий вазифаси (функцияси) деганда, оила ва унинг аъзолари ҳаёт фаолияти, фаолликни намоён қилиш усулига бағишланади. Уларга қуйидагилар киради: биологик кўпайиш, тарбиявий, хўжалик-иқтисодий, ўзаро ёрдам, коммуникатив, регулятив кабилар. Айниқса, оилада бола тарбияси, кексаларга ёрдам, меҳнатга лаёқатини йўқотганларга ғамхўрлик қилиш, оилавий анъаналарни сақлаш ва маънавий муносабатларни тартибга солиш каби муҳим аҳамиятга эга ижтимоий муносабатлар мужассамлашгандир. Оилада “вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналарига ғамхўрлик қилишга мажбурдир”.

Оила ижтимоий институт сифатида муайян даражаларга эга бўлади. Дастлаб, эр-хотиннинг никоҳдан ўтиши оқибатида оила вужудга келади. Биринчи фарзанднинг дунёга келиши - болали оилани юзага келтиради. Бу ҳолат оилани янада мустахкамлайди. Хаттоки, бир-бирларини севиб қурилган оила ҳам, агарда фарзандли

бўлмаса, мустаҳкам бўла олмайди, бундан кўриниб турибдики, оиланинг авлод қолдиришлик функцияси жамият ҳаётида ҳам, оила мустаҳкамлигини сақлашда ҳам муҳим роль ўйнайди. Оиланинг яна бир даражаси - кўп болали оилалар сони ҳозирга келиб, маълум ижтимоий-иқтисодий омиллар таъсири билан борган сари камайиб кетмоқда.

Оила типининг муҳим белгилари қуйидагилар ҳисобланади: оила аъзоларининг ёши, оиладаги бола сони, мураккаб оилалар, бундай оилалар бизнинг шароитимизда кўплаб учрайди. Бундай оила таркиби бир неча - икки ёки ундан ортиқ никоҳли жуфтдан иборат бўлади. Республикада оиланинг ўртача сони 5,5 кишидан иборат, муайян вилоятларда эса 6 кишидан иборат, бу кўрсаткич МДХнинг Европа қисмидаги мамлакатларида 3,2 кишини ташкил этади.

Давлатнинг вужудга келиши билан оилавий ҳаётни бошқариш ҳуқуқий характерга эга бўлган. Никоҳни юридик жиҳатдан расмийлаштириш нафақат эр-хотин олдига, балки давлат олдига ҳам муайян жавобгарлик (бурч, вазифа, маъсулият) қўяди. Шундан бошлаб оилавий муносабатлар муаммоларини назорат қилиш, ҳуқуқий жиҳатдан бошқариш давлат зиммасига юклатилди. Никоҳ муносабатларини, ёлғиз яшовчиларни, оилавий бузилиш сабабларини ўрганиш жамият ижтимоий таркибининг ижобий ривожланишида катта аҳамият касб этади. Оддий бир мисол: диний муносабатлар асосида, аввал никоҳ муқаддас ҳисобланар эди.

1997 йил 5 декабрь куни Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг 5 йиллигига бағишлаб ўтказилган тантанали йиғилишда мамлакатимиз йўлбошчиси Ислом Каримов маъруза қилиб, келаётган 1998 йилни “Оила йили” деб эълон қилган эдилар.

Олий Мажлиснинг X - сессиясида қабул қилинган Оила Кодекси оилавий муносабатларда эркак ва аёлнинг тенг ҳуқуқлилик принциплари мустаҳкамланди. Кодексда оиладаги мулк, бола тарбияси ва бошқа жиҳатлари янги замон талаблари асосида талқин этилган. Шу билан бир қаторда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Республика “Оила” илмий-амалий Марказини ташкил этиш тўғрисидаги қарори оила манфаатларини такомиллаштириш йўлида қўйилган янги салмоқли қадамдир. Бу қарорга биноан Ўзбекистон республикаси Хотин-қизлар қўмитасида Республика “Оила – илмий-амалий маркази” ташкил этилди. Марказ Оила муаммоларини ўрганиш бўйича лабораторияга эга бўлади. Бундай марказнинг вужудга келиши кўп жиҳатдан аҳамиятлидир. Биринчидан, оила жамиятнинг негизидир, демак оила муаммоларини

ўрганиш ва ҳал қилиш билан узлуксиз, ҳамиша шуғулланадиган, бу борада ўз таклиф-мулоҳазаларини ишлаб чиқиб, вақти-вақти билан давлат ва жамият олдига қўядиган муассасага эҳтиёж катта. Иккинчидан, ҳаёт, жамият ҳамиша ривожланишда, тараққиётда экан, оила муаммолари ҳам ўзгариб, янгилашиб бораверади. Улар тўғрисида бутун жамият ва давлат бошқаруви ўз вақтида аниқ тасаввурга эга бўлиш зарур.

“Оила” маркази аввало оиланинг равнақи билан боғлиқ муаммолар мажмуасини атрофлича илмий ўрганиш ва услубий тавсиялар тайёрлашни ўзининг асосий вазифаларидан деб билади. Бундай муаммолар эса оз эмас. Шу билан бирга “Оила” маркази фақат илмий аҳамиятга эга бўлган муаммолар билан шуғулланиб қолмай, қарорда кўрсатилганидек, у кенг амалий фаолият билан ҳам шуғулланади. Яъни оилани ривожлантириш, уни такомиллаштириш, оила аъзолари саломатлигининг тиббий-биологик асосларни илмий ўрганиш билан бир қаторда бу муаммоларни ҳал қилиш юзасидан амалий тадбирлар мажмуасини ҳам амалга ошириб боради.

Жамият, ҳар қандай давлатнинг ижтимоий таназзулга юз тутиши энг аввало ундаги оиланинг барбод бўлиши, бузилишининг кўпайишига кўп жиҳатдан боғлиқдир. Шунинг учун оилавий ажралишларни, кўйди- чиқдиларни келтириб чиқарувчи туб сабабларни аниқлаш, ўрганиш ва уларни олдини олиш учун илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқиш оила социологиясининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

«Ижтимоий фикр» жамоатчилиқ фикрини ўрганиш маркази 1999 йилдан буён «Жамият ва оила: маънавий ва ахлоқий олам» мавзуида сўров ўтказиб келади. Тадқиқотдан мақсад Ўзбекистон фуқароларининг оила ва оилавий муносабатларига қараши, миллий қадриятлар ва маҳалланинг оила ҳаётидаги ўрни, бу борада барқарор анъаналарни тиклаш, аҳолининг ҳуқуқий саводхонлиги даражасини аниқлаш ва ўрганишдан иборат. Сўровда 10 вилоят, Қорақалпоғистон ва Тошкент шаҳри қамраб олинди. Унда эркаклар ва аёллар, шаҳар ва қишлоқ аҳолиси иштирок этади.

2002 йилги сўровда “Замонавий оила жамият ҳаётида қандай асосий вазифани ўтайди?” деган саволга сўралганларнинг 47,5 % оила жамият ва давлат асоси, деб жавоб берди. Сўров иштирокчиларининг 21,2% оила ёш авлодни тарбиялаш вазифасини бажаради, деган фикр билдирди. 11,2 % сўров иштирокчиларининг фикрича, оила мамлакатда барқарорлик ва хавфсизликни

мустаҳкамлашга кўмаклашади. 7,9% одамлар эса оила вазифасини насл қолдиришда деб билади.

Оиланинг ҳар бир инсон ҳаётидаги аҳамияти ҳақида сўралганлар қуйидаги фикрларни билдирди: “у наслни давом эттириш, болалар туғилиши ва тарбияси учун зарур” (63,2%), “оила-инсон кўрғони, унга ҳаётда ишонч бағишлайди” (28,8%), “оила одам қариганда уни таъминлаш учун зарур” (4,9%). Айни пайтда сўралган пойтахтликларнинг 52,6 % “оила улар учун, авваломбор, ҳаётда ишонч бағишловчи кўрғон эканлигини кўпроқ таъкидлашди”¹.

2003 йилги сўровда эса “Оиланинг жамиятдаги вазифаси нимадан иборат?” деган саволга сўралганларнинг аксарияти (70,5 фоизи) оила ҳозирги шароитда, аввало, тарбиявий вазифаларни бажаради, деб жавоб берган. «Жамиятимизда инсон маънавиятини шакллантиришга нималар кўпроқ таъсир кўрсатади?» деган саволга сўровда иштирок этганларнинг 77,1 % “оила”, деб жавоб берган. Шунингдек, ушбу саволга бошқа ижтимоий институтлар орасида маҳалла (43,2 фоиз), таълим муассасалари (43,2 фоиз), ижтимоий муҳит, яқин қариндош ва дўстлар (36,9 фоиз) каби жавоблар олинган. Оила қуришнинг аҳамияти ҳақидаги саволга сўралганларнинг кўпчилиги эр-хотиннинг ўзаро муҳаббати (52,6 фоизи) ва бир-бирига бўлан ишончи (48,9 фоизи) мустаҳкам оила қуришнинг муҳим шарти, деб жавоб берган. «Ҳар уч кишидан бири (34,9 фоизи) ҳаёт қийинчиликларига чидаш ва ундан қониқиш ҳосил қилиш, 27,7 фоизи эса фарзандлар-оиланинг мустаҳкамланишига ёрдам беради, деб билади. Сўровда иштирок этганларнинг ҳар бештасидан бири (20,5 фоизи) учун оиланинг моддий фаровонлиги муҳим омил ҳисобланади».¹

Республика бўйича никоҳлар умумий сонининг ўсиши билан биргаликда ажралишлар ҳам мавжуддир. Оилавий ажралишларнинг асосий сабаблари нималар? Ажралишларнинг тарафдори кўпроқ ким? Эркакларми ёки аёлларми? Қайси бирлари кўпроқ айбдор? – деган саволлар юзасидан олиб борилган социологик тадқиқотлар натижаларига кўра оилавий ажралишларнинг 70 % да аёлларнинг, фақат 30 % да эркакларнинг даъвогарлиги асосида содир бўлмоқда. 41,4 % ажралишларнинг асосий айбдори эркаклар 26,8 % аёллар, 4,5 % ҳар икки томоннинг ўзаро келиша олмаганлиги сабабли 7,3 % эса келин билан қайнона ўртасида келишмовчилик бўлганлиги оқибатида бузилмоқда. Ҳозирги вақтда кўпроқ қуйидаги омиллар оилавий ажралишларга сабабчи бўлмоқда:

¹ “Халқ сўзи”, 2002 йил 26 сентябрь.

¹ “Халқ сўзи”, 2003 йил 22 ноябрь

1. Эр ўз оиласини моддий ва маънавий жиҳатдан қўллай олмаслиги.

2. Эрлик бурчини, оила бошлиғи сифатидаги масъулиятли вазифасини бажармаётганлиги туфайли. Эрнинг спиртли ичимликка, наркотик моддаларни истеъмол қилишга берилганлиги ва натижада соғлом оилавий муҳитнинг бузилиши оқибатида.

3. Аёлларнинг ўз эрига нисбатан қўпол муносабатларда бўлиши, эрни эр ўрнида кўрмаслиги, менсимаслиги ва оилада аёллик бурчини ҳис қилмаслиги натижасида.

4. Эр - хотин ўртасида ўзаро ҳурматнинг йўқлиги, характерларининг тўғри келмаслиги, оддий муомала маданиятининг йўқлиги ва хоказо.

Олиб борилган социологик тадқиқотларга кўра, оилавий ҳаётда ўзларини бахтли деб ҳисоблаган аёллар: иш жойида муваффақиятга эришган ҳар томонлама қизиқишга ва қобилиятга эга бўлган, мустақил, ташқи кўринишидан келишган ва гўзал бўлган аёллар эмас, балки, жиддий, юмшоқ кўнгил, меҳрибон, ўз оиласига жонкуяр, чекинувчан, бир гапдан қоладиган аёллар экан. Ўйибор берилса, ҳақиқий оилавий бахтга эришиш омиллари ахлоқий муносабатларга бориб тақалар экан.

Ҳозирда Ер юзида 6,2 миллиард киши истиқомат қилмоқда. Уларнинг 43 фоизи шаҳарларда, қолганлари эса қишлоқларда яшашади¹. Хусусан, Ўзбекистон Республикасида 25 миллиондан ортиқ аҳоли бўлиб, бу аҳоли 6 миллионга яқин оилада истиқомат қилади. Аҳолининг 98 фоизи оилаларда, қолганлари эса ёлғизликда яшайдилар. Ҳар йили 400-500 минг бола туғилмоқда. Йилига ўрта ҳисобда 170 минг ёш оила вужудга келмоқда. Мамлакатимизда 5 миллиондан ортиқ репродуктив аёллар (бола туғиш ёшидаги аёллар) мавжуд. Аҳолининг ўртача ёши-71 ёш. Аёллар-73 ёш, эркеклар - 68 ёш².

1989 йилда республикамызда 5481,8 минг эркек ва 5820,8 минг аёл (1 га 1,06) истиқомат қилган бўлса, 1997 йилда 6562,7 эркек ва 6873,3 минг аёл (1 га 1,0) яшаган. Кўринадики, шундай ҳам сезиларсиз бўлган фарқ йил сайин камайиб бормоқда.

¹ “Халқ сўзи”, 2002 йил 18 сентябрь

² Отаҳўжаев Ф.М. Ўзбекистон Республикасининг Оила ҳуқуқи. Дарслик, Т., 2005, 7-бет

Никоҳ – хотин билан эр ўртасидаги муносабатларнинг тарихан тақозо қилинган формаси бўлиб, уларнинг ўзаро ҳуқуқ, бурч, масъулият ва мажбуриятларини белгилайди. Аниқроғи, никоҳ икки томоннинг оила қон-қариндош, жамоа, жамият олдидаги бурч ва масъулиятини қонун олдида белгилаб беришдир.

Никоҳ ва оила қонунларидаги оналик ва болаликни ҳимоя қилиш нормалари халқаро ҳуқуқда ҳам ўз ифодасини топиб, бу принциплар, масалан, БМТнинг 1976 йил 23 мартда қабул қилинган гражданлик ва сиёсий ҳуқуқларнинг халқаро трактатига сингдирилган.

Оилвий муносабатлар фақат никоҳ ва оила ҳуқуқи билангина эмас, шунингдек ҳуқуқнинг бошқа соҳалари-уй-жой, мерос, гражданлик, меҳнат, пенсия ва жинойт ҳуқуқлари билан ҳам тартибга солинади ва ҳимоя қилинади. Оила ва никоҳ муносабатларини тартибга солувчи Ўзбекистон Республикасининг никоҳ ва оила ҳақидаги ҳуқуқий нормалари шу ҳуқуқ соҳалари бош ва ҳал қилувчи роль ўйнайди.

Никоҳ ва оилавий муносабатларни давлат томонидан ҳимоя қилиниши, яъни никоҳнинг икки томон розилиги билан ихтиёрий равишда амалга ошириш мумкинлигини Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 8 декабрида қабул қилинган Конституциясининг «оила» бўлимининг 63 пунктида қонунлаштирилган⁶.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, ҳозирги яъни бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида республикамиз шахснинг маънавий, сиёсий камолотга эришиш учун, иқтисодий томондан мустаҳкам, мукаммал бўлиши учун кенг имкониятлар беришга ҳар томонлама ҳаракат қилаёпти, буни биз Ўзбекистон Республикамининг «Конституцияси»да ҳам кўрдик, юқорида кўрсатилган фикрлардан етарлича хулоса чиқарилса, шахснинг индивидуал хусусиятлари характери, хулқ-одоби, қобилияти мукаммаллашса яхши фазилатларга йўналтирилган бўлса, бундай шахсни ҳар томонлама камол топган шахс деб ҳисоблаш мумкин.

Жамиятда оилавий муносабатлар ҳам ҳозирги давр шароитида, оиланинг моҳияти, мазмуни, ижтимоий ўрни, унинг фаолияти, функциялари, бурчи; жамият олдидаги, фарзандлари олдидаги бурчлари-масалалари асосий муаммолардан бири ҳисобланади.

Жамиятда оила ўзининг социал ўрни вазифаси, моҳияи жиҳатидан бошқа ижтимоий муносабатлар билан боғлиқ ҳолда ривожланади, камол топади, мустаҳкамланади.

⁶ Қаранг. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. 1992 й.

Биз оила муносабатларини ёритишдан аввал, оиланинг келиб чиқиш тарихи ва унинг формаларини изохлаб ўтиш лозим деб, топдик.

Оила тарихи-оила ижтимоий зарурат бўлиб, маълумки, табиатдаги бутун мавжудот, тирик организм борки, барчасининг жуфтликда яшаши ҳаётий қонуниятдир. Ибтидоий замонлар жинсий жиҳатдан тартибсиз яшаш даври эди. Қадим замонларда бир никоҳликдан ташқари, Шарқда кўп хотинликлар, Ҳиндистон ва Тибетда эса кўп эрлилик одат тусига кириб қолганлиги эркак билан аёл ўртасидаги бефарқлик шакли сифатида намоён бўларди.

Ғарбда оила тарихини ўрганиш 1861 йилдан, яъни Бахофеннинг «Оналик ҳуқуқи»⁷ деган асари чиққан вақтдан бошланади.

Муаллиф бу асарида: кишилиқ жамиятнинг дастлабки давларида ҳали оила муносабатлари тартибга тушмаганди. Бу эса отанинг ким эканлигини аниқ билишга сира имкон бермасди, шунинг учун насл-насабини фақат хотин томонидан қараб, оналик ҳуқуқига биноан белгилаш мумкин эди.

Шу билан бирга муаллифнинг ёзишича хотинлар зурриётнинг давомчиси сифатида жуда катта эътибор қозонганлар ва иззат-ҳурмат қилинганлар. Бахофеннинг фикрича, хотинлар бундай катта эътибор қозонишлари орасида ҳатто тўла ҳукмронлик даражасига етишганлар.

Оила унинг келиб чиқиши, оиланинг тузилишидаги шарт-шароитлар, никоҳ шакллари ҳақидаги таълимотнинг пайдо бўлишига, айниқса, бу соҳада Мак-Леноннинг «Қадимги тарих очерклари», 1886 йил, «Ибтидоий никоҳ» асарларини, Морганнинг «Инсон оиласининг қариндошлиқ ва қудачилиқ системалари», 1871 йил, «Қадимги жамият» 1877 йилда ёзилган асарларини таҳлил қилиб беради⁸.

Ф.Энгельс оила ва никоҳ тўғрисида фикр юритар экан, Мак-Ленон томонидан ўртага ташлаган «Уч хил никоҳ формаси: кўп хотинлик, кўп эрлилик, бир никоҳлилиқ» масаласини шархлайди. Шундай никоҳ ҳукм сурган давр ҳам бўлганки, қабила она томонидан қон-қариндош бўлган бир қанча гуруҳларга, уруғларга бўлиниб, улар ичида никоҳ бутун ман этилган: шунга, бу уруғларга мансуб бўлган эркаклар гарчи қабила ичидан хотин олишлари мумкин бўлсада, бироқ хотинни ўз уруғидан эмас бошқа уруғдан олишлари лозим бўлган эди.

«Оила, -дейди Морган, -фаол асосдир. У ҳеч вақт ўзгармасдан қолмайди, балки жамият қуйи босқичдан юқори босқич томон

⁷ Қаранг. Х.Узоқов, Э.Ғозиев, А.Тожиев. “Оила этикаси ва психологияси”. Т. 1992, 13-14 бетлар.

⁸ Ўша жойда.

ривожлана борган сари қуйи шаклдан юқори шаклга ўта боради. Аксинча қариндошлик системалари пассивдир; улар узоқ-узоқ вақтлардан кейинги шу давр ичида оилада юз берган жараённи қайд қилади ва оилада кескин равишда ўзгаргандан сўнг улар ҳам кескин равишда ўзгаради,-деб таъкидлайди.

Оиланинг формаларидан яна бири қон-қариндош оила формаси бўлиб, у оиланинг 1-босқичи бўлиб ҳисобланади.

Оиланинг бу шакли фақат аجدодлар, ота-оналар билан болалар ўртасида эр-хотинлик ҳуқуқи ва мажбуриятлари бўлмаслигини Морган изоҳлаб берган. Ҳоллавача, тоғавачча, аммавачча, амакиваччаларнинг ўзаро никоҳига йўл қўйилган.

Жуфт оила формаси, бу формада эркаклар билан зарур узоқ вақтлар жуфт-жуфт бўлиб яшаганлар. Эркакнинг кўп хотинлари орасидаги «севиклиси» бош хотин ҳисобланган; бу эркак бошқа эрлар орасида, мазкур хотиннинг бош эри бўлган; жуфт оила уюшган никоҳларни сиқиб чиқарган, бу босқичда эркак бир хотин билан яшаган, бироқ кўп хотинлилик эркакнинг ўз ҳуқуқи бўлиб қолган, бу нарсa кўпроқ иқтисодий сабабларга кўра аёл кишининг қарамлигидан келиб чиққан. Бу тўғрида Морган: «Уруғларнинг қон-қардош бўлмаган аъзолари ўртасида никоҳлар жисмоний ва ахлоқий жиҳатдан мустаҳкамроқ наслини вужудга келтиради: тараққий қилувчи икки қабила қўшилади, янги авлодларнинг бош суяги билан мияси табиий суратда катталашиб, ҳар иккала қабиланинг жами қобилиятига мос келадиган даражага келади».

Навбатдаги оила шакли-моногам оила шакли бўлиб, бу оила формаси ҳозирги замон барқарор оила тузилишининг дастлабки кўриниши бўлиб, у инсоний ахлоқ билан боғланган, туғилган болани отаси аниқлиги билан ажралиб туради. Бу оила варварликнинг ўрта босқичи орасидаги даврда жуфт оиладан келиб чиққан, шу боис боланинг отаси ким эканлиги аниқ бўлган. Болалар ўз оталарининг мол-мулкига эга бўлувчи ворислари сифатида ўрин топадилар, бошқача қилиб айтганда улар бу мулкларга меросхўр, деган ҳуқуқга эга бўладилар. Бу қадимдан қолган меросхўрлик, ҳозирги замоннинг барча халқларида яшаб келмоқда, давлат томонидан қонун билан белгилаб қўйилган.

Жамият тараққиётининг сўнги босқичларида оилавий ҳаётнинг ривожланиши-ахлоқий тушунчаларнинг нормаллашуви хотин-қизларнинг тўла эркинлиги ёхуд эркаклар билан тенг ҳуқуқлигининг ҳал этилишида оиланинг замонавий шакли вужудга келиши билан боғланади.

Демак, оиланинг келиб чиқиши ижтимоий зарурат бўлиб, у ўз тараққиётига юқорида кўрсатиб ўтилган шаклларни босиб ўтиб, ҳозирги замон оиласи-қонун, ахлоқ-одоб асосларига кўрилган оила майдонга келади. Оиланинг бу юксак ҳозирги замон шакли жамиятнинг ривожланишига ҳамоҳанг ҳолда ривожланиб бораверади, жамиятнинг ўзгаришларига қараб, у ҳам табиий равишда ўзгараверади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳозирги даврда оиланинг фаолиятини, асосий вазифалари, бурчларини қонунлаштирилган йўналишлари белгилаб берилган⁹.

Улар асосан:

1. Оила жамиятнинг асосий бўғинидир, ҳам жамият ва давлат муҳофазасида бўлиш ҳуқуқига эга. Никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлигига асосланади.

2. Ота-оналар ўз фарзандларини вояга етгунга қадар боқиш ва тарбиялашга мажбурдирлар. Давлат ва жамият етим болаларни ва ота-оналарнинг васийлигидан маҳрум бўлган болаларни боқиш, тарбиялаш, ўқитишни таъминлайди.

3. Фарзандлар ота-оналарнинг насл-насабидан ва фуқаролик ҳолатидан қатъий назар, қонун олдида тенгдирлар. Оналик ва болалик давлат томонидан муҳофаза қилинади.

4. Вояга етмаган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар.

Шундай қилиб, никоҳ ва оилавий муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг никоҳ ва оила кодекси нормалари билан тартибга солинади. Бу қонунларда оила ва никоҳ муносабатларининг асосий принциплари белгилаб берилган.

Бу принциплар қўйидагилардан иборат: якка никоҳлик принципи. Бу принципга кўра, ҳар бир граждани фақат битта никоҳда бўлиши мумкин.

Никоҳнинг ихтиёрийлик ва ўзаро принципи. Бу принципга мувофиқ, ҳар бир эркак ва аёл ўзига ёққан шахс билан ўзихтиёри билан никоҳга кириши мумкин. Ҳеч кимнинг никоҳга кириши учун бирор шахс мажбурлаши ва зўрлаши билан никоҳдан ўтишига йўл қўйилмайди.

Ажралишнинг эркинлиги. Оила у ёки бу сабаб билан бузиладиган бўлса бу ҳолда эр билан хотин бир-бирлари билан ажралиш ҳуқуқига эгадирлар. Аммо ажралиш иши давлат томонидан назорат қилинади.

⁹ Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т. 1992 йил. 20-21 бетлар.

Оилада ва оилавий муносабатларда эр ва хотиннинг тенг ҳуқуқлиги. Бу принципнинг мазмуни шуки, шахсий ва мулкӣ ҳуқуқда эр ва хотин тенгдир.

Оилавий муносабатларни ҳал қилишда эр ва хотин баравар ҳуқуқга эгадир. Оиланинг давлат томонидан ҳимояга олиниши, оналикнинг рағбатлантирилиши ҳам оила ва никоҳ ҳуқуқининг асосий принципларидан биридир¹⁰.

Оилада эр-хотин ўртасидаги меҳр-муҳаббат, садоқат, муҳаббат, вафодорлик, бир-бирини ҳурмат қилиш, фарзандлар тарбияси, ота-онанинг фарзандлари олдидаги бурчлари ва аксинча фарзандларнинг ота-оналарни олдида бурчлари ҳақида бизга қадар ўтган буюк алломаларимизнинг ўқтиришлари, насиҳатлари, қолаверса чуқур ҳаётий маънога эга бўлган, ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотмаган фикрларини билиш, ўрганиш биз учун муҳимдир.

Улардан айримларининг фикрларини бунга мисол қилиб келтириш мумкин: Олимот ул-Баноит «Муошариат одоби» китобида (Тошкент «Меҳнат», 1991 йилда чиққан) муаллиф оилада эр билан унинг рафиқаси орасида бўладиган одоб ҳақида қўйидагиларни ёзади¹¹:

«Эрлар билан кўркам турмуш қурмоқ учун хотинлар ушбу икки турли нарсани эътиборга олмоқлари лозим:

Биринчидан, эрларнинг табиат миждозини ва хулқини яхши билмоқ ва бунинг учун уларни кўп маротаба синамоқ керакдир. Сўнгра ана шунга қараб иш қилмоқ лозим бўлади. Яъни эр бўлган киши қандай нарсалардан хурсанд бўлади-ю, қандай ишлардан кўнгли қолади. Шунинг учун ҳар вақт хотинлар эрларининг табиатларини очик билиб, уларнинг ёқтирган нарсаларини қилишлари ва ёқтирмаган нарсаларини қилмасликлари лозимдир.

Иккинчидан, улар эрларига итоатли хотинлар ҳақида бўлган яхши хабарларни ҳамда итоатсиз хотинлар ҳақида бўлган ёмон хабарларни ҳам билмоқлари лозим бўлади. Шариатимиз эса итоатли хотинларга «эзгу хотинлар» исмини бериб, амаллари баробарига ҳам кўп саволлар ваъда этганлар. Итоатсиз хотинларни «усал, уятсиз хотинлар» деб атаб, дунё кўрган машаққатларидан ортиқ, охиратда ҳам бир қадар азоблар беражагидан хабар берганлар»¹².

Аёлларнинг ҳаётда қандай бўлишлари кераклиги ҳақида буюк алломаимиз Ибн-Синонинг қимматли фикрлари, у киши томонидан

¹⁰ Қаранг. А.Тўхтасинов, Н.Раҳимов. «Никоҳ, оила, жамият», Т. 1985. 6-7 бетлар.

¹¹ Олимот ул-Баноит. «Муошариат одоби», Т. 1992. 8-бет.

¹² Ўша жойда. 8-9 бетлар.

ёзилган «Тадбири манзил» асарида уларнинг яхши хулқи бўлиши ҳақида қўйидаги фикрларни айтган:

1. Хотин киши билимли бўлсин
2. У динга ишониши керак
3. Уятли, шарм-ҳаёли
4. Табиатан жасур
5. Ўз эрини қаттиқ севиши
6. Туғиш ва бола тарбияси ҳақида ўйлаши
7. Эзма бўлмаслиги
8. Ўз эрига бўйсиниши
9. Тўғри, камтар ва фаросатли бўлиши
10. У ҳеч вақт ўз шаънига доғ туширмаслиги
11. Эри билан эҳтиёткор бўлиб, унинг ҳурматини жойига қўйиб муомила қилиши шарт
12. У ўз вазифасини ва бурчини яхши билиши
13. Хотин оила ҳўжалигидаги нарсалардан тўғри, тежаб фойдалана билиши
14. У ўз табиати ва яхши томонлари билан эридаги камчиликларни йўқотиши керак¹³.

Ибн Сино аёлларимизга ана шундай мураккаб ва ҳаётий вазифаларни юклайди. Уни бу вазифалар қанчалик оғир бўлмасин у оилани мустаҳкамлашда асосий восита хизматини ўтайди.

Оиланинг асосий муҳим вазифалардан бири фарзанд тарбияси, уни соғлом, бақувват, ҳар томонлама камолга етган, маънавий бой, ахлоқий пок ва жисмоний соғлом кишиларни тарбиялаш илк бор оилада амалга оширилади. Шу боис ҳозирги кунда оила ва ундаги ўзаро ахлоқий муносабатлар, хусусан, бола тарбияси масалалари айнан шу куннинг долзарб ва ижобий ҳал этиши лозим бўлган муаммолар каторидан ўрин олган. Зеро оилада турмушнинг яхши ташкил этилган муайян ички тартиби, яъни меҳнат, дам олиш, овқатланиш, ўқув машғулотлари, ўйинлар, сайр қилиш, маданий кўнгил очиш кабилар кўнгилгидек ички интизомни вужудга келтиради. Шунинг учун ҳам доимо, ҳар қандай шароитда ҳам оилада ўзаро нормал муносабатларни сақлашга, унда соғлом вазият ўрнатишга ҳаракат қилиш лозим. Чунки, оилада шундай соғлом вазият бўлмас экан, бола тарбиясида ҳам, эр-хотин ўртасидаги муносабатда ҳам, қўйинки, оиланинг бошқа аъзолари ўртасида ҳам тотувлик бўлмайди, бунинг оқибатида ҳар хил кўнгилсиз воқеаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Бобокалонларимиздан

¹³ С.Рахимов. “Абу Али Ибн Сино – таълим ва тарбиялаш ҳақида”. Т. 1967, 93-бет.

Юсуф хос Ҳожиб – «Оиладаги энг улугъ фазилят эзгулик ва гўзал хулқдир. Иккинчиси – ростлик, учинчиси – ҳаёт ҳисобланади. Мана шу уч фазилят бирлашса, киши бахтиёр бўлади, кут-иқбол унинг ҳузурига бош уриб келади»,¹⁴ – деб айтган эдилар. Халқ муаммоларидан: «Фарзанд азиз-одоби ундан азиз» ўз ўрнида айтилган.

Ҳозирги давр барча соҳадаги каби оила ота-она ва болалар ўртасидаги ўзаро муносабатлар масаласини, фарзандлар тарбияси масаласини тўғри ва ижобий ҳал этишни кўндаланг қилиб қўймоқда. Бу муаммони кишини маънавий жиҳатдан юксалтириш асосидагина ҳал қилиш мумкин. Зеро оила жамиятнинг ажралмас зарур қисмидир.

Шундай қилиб, оила иккита катта ўлкан ижтимоий вазифани: фарзандларни дунёга келтириш ҳамда уларга тўғри тарбия беришни йўлга қўяди. Сўнгги вақтда оила ва болалар тарбиясида анчагина муаммолар йиғилиб қолганлиги кузатилади. Бунинг олдини олиш мақсадида, чора-тадбирлар, яъни 1989 йил 28 феврал ва 1 март кунлари Тошкент шаҳрида «Ёшлар ва ўсмирлар ўртасида, уларнинг тарбиясида мактаб, оила, меҳнат жамоалари ва жамоатчилик ҳамкорлик ишини такомиллаштириш» мавзусида ўтказилган жумҳурият миқёсидаги илмий-амалий конференцияни айтиш мумкин. Бир қатор методик қўлланмалар: «Оилада бола тарбияси», «Оилада руҳий ёрдам», «Оилавий муносабатнинг тиббий жиҳатлари», «Оилани ривожлантиришнинг регионал хусусиятлари» каби қўлланмалар тавсия этилди.

Айниқса, жаҳонда оила ва болалар тинчлиги, осойишталигини янада мустаҳкамлаш мақсадида 1989 йил 17 майда Тошкентда Осиё-Тинч океан региони мамлакатлари хотин-қизлар жамоатчилигининг «Хотин-қизлар тинчлик учун» мавзусидаги анжумани бўлиб ўтиши катта аҳамиятга эга.

Кейинги пайтда телевидение ва радио эшиттиришларида ҳам оила тарбияси мавзусига катта аҳамият берилмоқда, чунончи: «оталар сўзи-ақлнинг кўзи», «қари билганни пари билмас», «ҳаёт ва замон», «одобнома», «Қадриятлар» каби кўрсатувлар шулар жумласидандир.

Бола тарбиясида энг аввало оила ҳаётини тўғри йўлга қўйиш муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, ростгўйлик, самимийлик, садоқатли ширин суҳан бўлиши бола камолотида беқиёс ҳаётий муҳим воситадир, бу борада «Ҳадис» намуналарида бундай дейилган: «Гапларнинг ёмони бу ёлғончиликдир, ёлғонни ҳазил билан ҳам, жиддий ҳам гапириб бўлмайди. Ота ўз болаларига бирон нарсани

¹⁴ Юсуф Хос Ҳожиб. «Қутадғу билиг», Т. 1990, 38-бет.

ваъда қилиб кейин бажариб қўйсин. Ростгўй одамга яхши баҳо, ёмон одамга ёмон берадилар. Чақимчилик ҳам ёмон иллатдир, чунки у туфайли одамлар ўртаси бузилади¹⁵. Айрим ота-оналар, айниқса оталар фарзандлари олдидаги бурчини оилани фақат моддий жиҳатдан таъминлашгина тушинадилар. Оталик бурчи фақат оно топиб келишдан иборат эмас-ку.

Халқ болаларнинг ҳатти-ҳаракатига, қилиқларига баҳо берар экан, доимо уларнинг ота-оналарига ўхшашлик томонларини қидиришган. Халқимиз орасида «онасини кўру-қизини ол» ёки «отасининг ўғлида» деган гапларнинг юриши фикримизнинг асосидир.

Ўзбек халқига хос бой урф-одатларни ҳам ҳозирги кунга келиб, болаларимиз у ёқда турсин ҳатто айрим ота-оналарнинг ўзлари ҳам билишмайди, билишса ҳам амал қилишмайди. Шундай экан ушбу оилаларда тарбияланган болалардан бу ҳақда нимани ҳам талаб қила оласиз.

Ҳайриятки, эндиликда ана шу йўқотилган ажойиб шарқона анъаналаримиз тикланмоқда. Зеро бу ёшларимизни ўз халқига, ўз Ватанига, ўз миллий анъаналарига чексиз ҳурмат руҳида тарбиялашда беқиёс хазина бўлиб хизмат қилиш мумкин.

Оилавий ажралишнинг асосий сабаблари нималар?

Ажралишларнинг тарафдорлари кўпроқ ким: эркакларми ёки аёлларми. Қайси бирлари кўпроқ айбдор, ҳозирда қандай омиллар оилавий қўйди-чиқдиларга сабаб бўлмоқда.

Олиб борилган социологик тадқиқотлар натижаларига кўра оилавий ажралишлар 70 фоиздан аёлларнинг, фақат 30 фоизида эса эркакларнинг даъвогарлиги асосида содир бўлмоқда.

41,4 фоиз ажралишларнинг асосий айбдори эркаклар, 26,8 фоизида аёллар, 24,5 фоиз ҳар икки томоннинг ўзаро келиша олмаганлиги сабали, 7,3 фоизини эса келин билан қайнона ўртасида келишмовчилик бўлганлиги оқибатида оила бузилмоқда.

Ҳозирда қуйдаги омиллар оилавий ажралишларга кўпроқ сабабчи бўлмоқда:

1. Эр ўз оиласини моддий ва маънавий жиҳатдан қўлламаслиги, эрлик бурчини, оила бошлиғи сифатидаги масъулиятли вазифасини бажармаётганлиги туфайли
2. Эрнинг спиртли ичимликка, наркотик моддаларни истеъмол қилишга берилганлиги ва натижада соғлом оилавий муҳитнинг бузилиши оқибатида

¹⁵ Қаранг. “Ахлоқ – одобга оид ҳадис намуналари”. Т. “Фан”, 1990, 46-бет.

3. Аёлларнинг ўз эрига нисбатан қўпол муносабатда бўлиши, эри эр ўрнига кўрмаслиги, менсимаслиги ва оилада аёллик бурчини ҳис қилмаслиги натижасида

4. Эр-хотин ўртасида ўзаро ҳурматнинг йўқлиги, характернинг тўғри келмаслиги, оддий муаммо маданиятини билмасликлари.

Олиб борилган социологик тадқиқотларимиз шундай бирор қонуниятли ҳодисани тасдиқламоқдаки, унга кўра, оилавий ҳаётда ўзларини бахтли деб ҳисоблаган аёллар-булар иш жойида муваффақиятга эришган, ҳар томонлама қизиқишга ва қобилиятга эга бўлган, мустақил, ташқи кўринишидан келишган гўзал бўлган аёллар эмас, балки жиддий юмшоқ кўнгилли, ўз оиласига жонкуяр, чекинувчан бир гапдан қоладиган аёллар экан. Ўзга айтиб берилса ҳақиқий оилавий бахтга эришиш омиллари асосан ахлоқий муносабатларга бориб тақалар экан.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида оила билан боғлиқ бўлган ижтимоий муаммоларни ҳал этиб боришдан социологик илмий-амалий тадбирлар ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга.

Бизнингча, қўйидаги тадбирларни амалга ошириш зарур:

1. Вилоят ва шаҳар ҳокимлиги қошида «оила хизмати» бўйича бўлим ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир. Унда асосий мақсад социологик тадқиқотлар натижаларига асосланган ҳолда оила мустаҳкамлигини ошириш.

2. Никоҳнинг ролини кўтариш, никоҳ олдида эр-хотин масъулияти, бурчига бўлган талабни ошириш

3. Маҳалланинг, маҳалла ва гузарларда оқсоқол-кекса кишиларнинг ролини, уларнинг таъсирини ошириш

4. Қон-қариндош-уруғ, оға-иниларнинг ролини жамоатчилик билан бирга масъулиятини ошириш, оилага улар таъсирини ошириш йўллари амалга ошириш

5. Оила, никоҳ, ахлоқ, ҳуқуқ ва қонуннинг мутаносиблигини такомиллаштириш ҳозирги муҳим-долзарб вазифалари бўлиб қолиши зарур.

Назорат учун саволлар:

1. Социал институтлар нима?
2. Шахс нима, моҳияти нимадан иборат?
3. Шахс группаларини шарҳлаб беринг.
4. Ҳар томонлама камол топган шахс деганда нимани тушунаси?
5. Оила нима? Никоҳнинг асосий функциялари, моҳиятичи?

6. Никоҳ нима? Никоҳнинг асосий принциплари.
7. Бурч нима?
8. Турмуш нима?
9. Ҳозирги даврда турмушнинг асосий муаммолари деганда нимани тушунасиз?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.-Т.: “Маънавият”, 2008.
2. Каримов И.А. Бизнинг бош мақсадимиз—жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни модернизация ва ислоҳ этишдир. -Т. «Ўзбекистон», 2005.
3. Алиқориев Н.С. «Умумий социология» - Т.: 1999.
4. Бекмуродов М.Б. ва бошқ. Социология.Ўқув қўлланма. -Т., 2002.
5. Гидденс Э. Социология. -Т.: “Шарқ”, 2002.
6. Носирхўжаев С.Ҳ., Бекмуродов М., Султонов Т., Носирхўжаева Ҳ. «Социология асослари». Маърузалар матни. -Т.: ТошДПУ, 2000.
7. Социология. Маърузалар матни. -Т.: 2000.
8. Социальный портрет Узбекистана. -Т.: «Ижтимоий фикр», 2002.
9. Турсунова Н. Ёшларнинг ижтимоий фаоллиги: тушунча ва фазилатлари. “Ижтимоий фикр”. 2004. 3-сон. 149-150 бетлар.
10. Умарова Р., Саркисов Б. Социология ўқув қўлланма. Т., 2004
11. Қаямов У. Роль семьи в формировании нравственных и духовных основ общества. “Ижтимоий фикр”. 2004. 4-сон. 93-94 бетлар.
12. Иномова М.О. «Фарзанд-нихол, ота-она-боғбон».- Тошкент, 1993 й.
13. Олимот ул-Баноит. «Муошариат одоби».- Тошкент, 1991 й.
14. Отахўжаев Ф.М. Ўзбекистон Республикасининг Оила ҳуқуқи. Дарслик. -Т.,2005, 7-бет
15. Масиноис Дж. Социология. 9-е издание. -Питер, 2004, ст.609
16. Сорокин П. Инсон. Жамият. Цивилизация. -М. , 1992. 272-273 бетлар.
17. Тўхтасинов А., Н.Раҳимов «Никоҳ, оила, жамият».- Тошкент, 1995 йил.

18. Узоқов Х, Э.Ғозиев, А.Тожиев «Оила этикаси ва психологияси».- Тошкент, 1992 йил.
19. Шайхова Ш., К.Назаров «Умуминсоний қадриятлар ва маънавий камолот».- Тошкент, 1992 йил.

Таянч иборалар:

1. Жамиятнинг социал институтлари-у жамиятда инсонлар яшайдиган фаол меҳнат қиладиган, ўз-ўзини, роли, кўпайиши ва мавқеини аниқлайдиган муассасалар.
2. Шахс-жамиятда фаоллашган, моддий ноз-неъматлар яратадиган инсондир.
3. Инсон-бу ижтимоий мавжудотдир.
4. Оила-бу ижтимоий жамиятнинг бошланғич ячейкасидир.
5. Никоҳ-икки томоннинг жамият, маҳалла, оила аъзолари олдидаги ота-она, қариндош уруғлари ўртасидаги мавқеини, маъсулияти, унга содиқ бўлишлигини қонун олдида уларнинг ўзаро бурч ва маъсулиятини расмийлаштиришдир.
6. Турмуш-бу моддий ноз-неъматлар ишлаб чиқаришдан ташқари инсон шахснинг ҳамма кўринишларидир.

ХУЛОСА